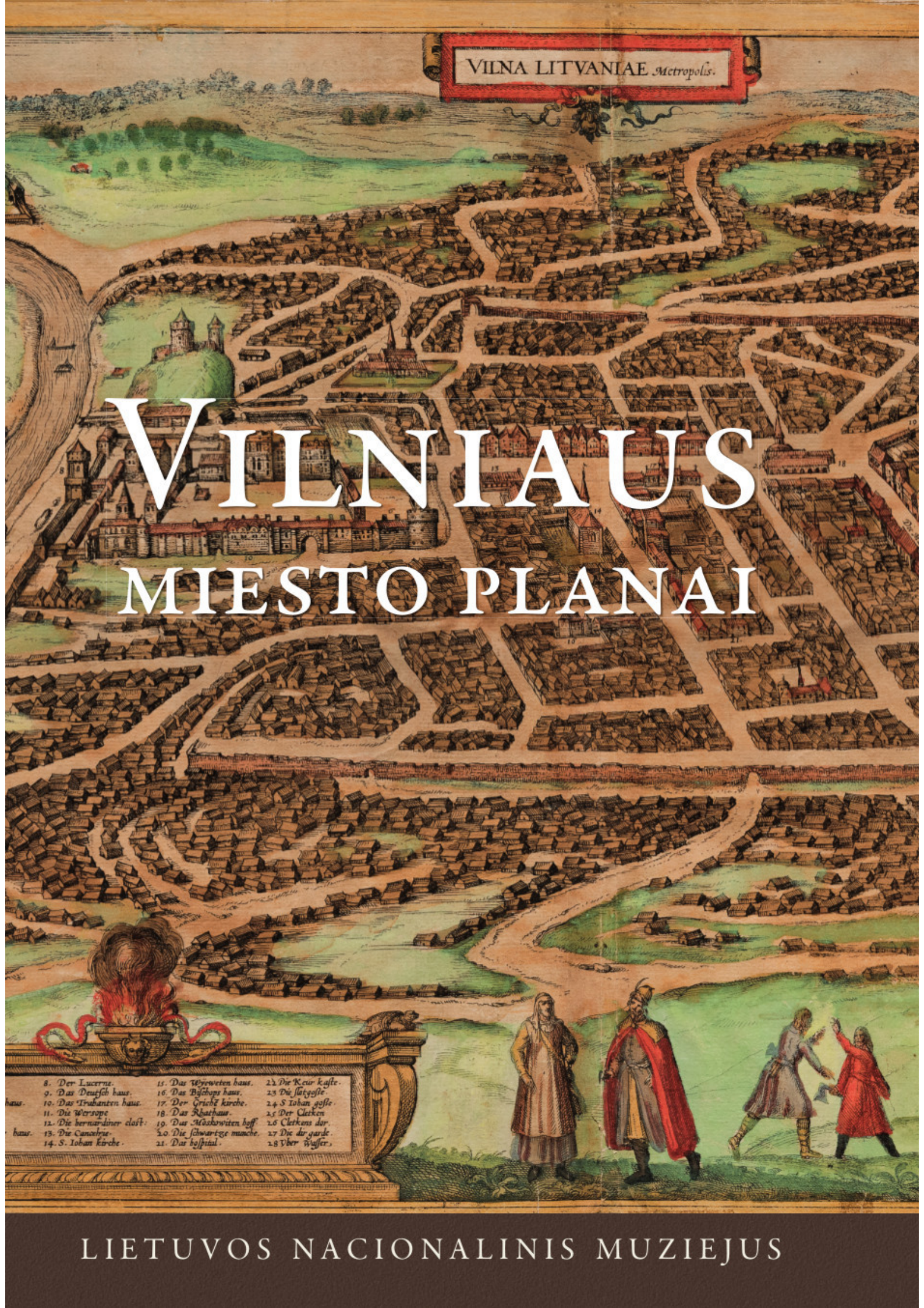

VILNA LITVANIAE Metropolis.

VILNIAUS MIESTO PLANAI

-
8. Der Lucerna.	15. Das Wieweten haus.	22. Die Keur kaffe.
9. Das Deuffch haus.	16. Das Bischops haus.	23. Die stetgaffe.
10. Das Irabanten haus.	17. Der Griech kirche.	24. S Iohan gaffe.
11. Die Wersope	18. Das Khathaus.	25. Der Cletken
12. Die bernardiner clost.	19. Das Moskowitz hoff.	26. Cletkens dor.
13. Die Canabru.	20. Die schwarze manche.	27. Die dir garde.
14. S. Iohan kirche.	21. Das hospital.	28. Vber Wasser.

LIETUVOS NACIONALINIS MUZIEJUS

VILNIAUS
MIESTO PLANAI

LIETUVOS NACIONALINIS MUZIEJUS

KNYGOS LEIDIMĄ RĖMĖ

Lietuvos
mokslo
taryba

Lietuvos mokslo taryba (sutarties nr. LIP-116/2016)

SUDARYTOJA

Birutė Rūta Vitkauskienė

KNYGA RENGĖ

Ingrida Tamošiūnienė

Birutė Rūta Vitkauskienė

Aušrinė Žilevičiūtė

RECENZENTAI

prof. dr. Aivas Ragauskas

dr. Vytautas Jogėla

REDAKTORĖ

Nijolė Deveikienė

VERTĖJA

Aušra Simanavičiūtė

DAILININKAS

Arūnas Prelgauskas

© Lietuvos nacionalinis muziejus, 2016

Be leidėjo sutikimo draudžiama perspausdinti ar kitaip naudoti knygos iliustracijas

ISBN 978-609-8039-96-2

Leidinio bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Nacionalinės bibliografijos duomenų banke (NBDB)

Turinys

Ižanga	6
SENASIS VILNIUS <i>Birutė Rūta Vitkauskienė, Aušrinė Žilevičiūtė</i>	
Miesto kartografavimas	16
Katalogas. Nuo XVI a. iki XIX a. pradžios	25
VILNIAUS PRIEMIESČIAI <i>Birutė Rūta Vitkauskienė, Aušrinė Žilevičiūtė</i>	
Anapus gynybinės sienos: Vilniaus istorinių priemiesčių raidos bruožai	74
Katalogas. XVII a. – XX a. 5 dešimtmetis	93
PILIŲ TERITORIJOS KAITA <i>Birutė Rūta Vitkauskienė</i>	
Miestas, valdomas per patrankos šūvį	248
Katalogas. XVIII a. pabaiga – XX a. pirma pusė	267
BENDRIEJI IR PERSPEKTYVINIAI PLANAI <i>Ingrida Tamošiūnienė</i>	
Šimtmetis iš Vilniaus tvarkymo ir plėtros istorijos	338
Katalogas. Nuo 1817 iki 1913 metų	347
Santrumpos	412
Šaltiniai ir literatūra	413
Asmenvardžių rodyklė	422
Maps of the City of Vilnius. Summary	428

Įžanga

Planai – nepakeičiamas šaltinis miesto istorijai pažinti. Juose slypinti informacija svarbi daugeliu požiūrių: miesto planai padeda geriau suvokti gamtinį topografinį savitumą, urbanistinės plėtros ir kraštovaizdžio kaitos klausimus bei atskirų miesto dalių sociotopografijos specifiką. Kaip rodo su Vilniaus planais susiję dokumentai, kartografija ir topografiniai tyrinėjimai buvo ir tebėra politinis administravimo instrumentas. Miesto planai – tai ne tik informatyvūs šaltiniai istorikui, tai ir dailės kūriniai, kultūros istorijos objektai.

Miesto kartografija kartu su rašytiniais šaltiniais padeda išspręsti tokius teritorijos paviršiaus pokyčių klausimus, kurių nepajėgia įminti archeologija. Lietuvos istorinės kartografijos tyrinėjimai plėtojasi kartu su istorijos mokslu, vis dėlto šioje srityje daugiau dėmesio susilaukė valstybės teritoriją, sienas su kaimynais, komunikacijas ir žemėvaldą atspindintys žemėlapiai, o miestų planai tyrinėti daug mažiau¹. Konkrečiai Vilniaus istoriniais planais daugiausia užsiėmė Jonas Jurkštas², paminėtini ir kitų autorių pavieniai darbai³. Didelį darbą rinkdamas ikonografinę medžiagą Rusijos archyvuose atliko Leonidas Žilevičius, savo ataskaitose pateikęs vertingos Vilniaus kartografijos⁴. Vis dėlto, nepaisant esamo įdirbio, istorinių Vilniaus planų aprašymas juos paaiškinančių šaltinių kontekste šios knygos rengėjoms buvo nemenkas iššūkis. Vilniaus miesto planai ir juos lydintys dokumentai yra labai išblaškyti. Tai lėmė karai, okupacijos, valdžių kaita ir svetimų valstybių administracijoms pavaldžių įstaigų pertvarkos bei netvarka pačiose saugyklose. Tokio pobūdžio darbas su Vilniaus planais buvo atliekamas pirmą kartą. Nemažai vertingų kartografinių dokumentų, net ir vėlyvų, XIX a. – XX a. pradžios, yra prarasti arba tebedūla neprieinamuose stalčiuose.

Rengiant šią knygą, apsiribota pieštais Vilniaus planais, o spausdintų įtraukta vos keli ir tik tais atvejais, kai piešti jų pirmavaizdžiai arba originalai laikomi dingusiais (pvz., vadinamasis Brauno miestovaizdis, atspausdintas 1581 m., Frydricho Getkanto 1648 m. Vilniaus gynybinių įtvirtinimų planas, saugotas Vroclavo bibliotekoje, ar 1831 m. Vilniaus tvirtovės plano cianotipija ir kt.). Atrenkant senuosius Vilniaus planus, vadovautasi vaizduojamos teritorijos dydžio ir brėžinio kokybės bei meniškumo kriterijais, kreiptas dėmesys į planuose atsispindinčius urbanistinius pokyčius: vietovės perplanavimą, reljefo niveliavimą, užstatymo kaitą, miesto ribų plėtrą. Surinkti bemaž visi planai, kuriuose parodyta arba visa miesto teritorija, arba miestas su priemiesčiais ir apylinkėmis, arba atskiri dideli miesto rajonai ir priemiesčiai. Įtraukti keli retesni XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje litografavimo technika atspausdinti ir ranka spalvinti planai ir viena fotografija (LNM, AFP–4260, žr. katalogo nr. 13) – prieš Antrąjį pasaulinį karą Prūsijos valstybinėje bibliotekoje Berlyne saugoto 1794 m.

¹ Paminėsime svarbesnius pastarųjų dešimtmečių leidinius: A. Samas, *Žemėlapiai ir jų kūrėjai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997; R. Ragauskienė, D. Karvelis, *1645 m. Juzefo Naronovičiaus-Naronskio Biržų kunigaikštystės žemėlapis: Radvilų valdos istorija ir kartografija*, Vilnius: LII, 1997; A. A. Gliožaitis, *Lietuvos administracinis suskirstymas žemėlapiuose: Nuo seniausių laikų iki XXI amžiaus pradžios*, Vilnius: Gairės, 2008; *Lietuva žemėlapiuose*, sud. A. Bieliūnienė, B. Kulnytė, R. Subatnickienė, Vilnius: LNM, 2011; V. Drėma, *Dingęs Vilnius*, 2 leidimas, Vilnius: Versus aureus, 2013; *Žvilgsnis į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę iš paukščio skrydžio: XVI–XIX amžiaus rankraštiniai kartografijos šaltiniai*, parengė T. Celkis, V. Karpova-Čelkienė, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2015.

² J. Jurkštas, Dar apie senuosius Vilniaus planus, *Kultūros paminklai: Mokslinių straipsnių rinkinys*, t. 14, Vilnius, 1997, p. 78–92 (su ankstesnės bibliografijos sąrašu).

³ A. Miškinis, A. Baliulis, Lietuvos miestų planai iki 1800 m., *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Urbanistika ir rajoninis planavimas*, t. 13, Vilnius, 1986, p. 98–141; I. Ilarienė, Trys žemėlapiai, reprezentuojantys Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę: iš kartografinės ir ikonografinės medžiagos paieškų Drezdene ir Berlyne, *Vilniaus Žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje. 2005–2006 m. tyrimai*, sud. L. Glemža, Vilnius: Pilių tyrimo centras „Lietuvos pilys“, 2007, p. 351–379; L. Glemža, *Žemutinė pilis 1793–1799 m. Vilniaus miesto planuose iš Rusijos karo istorijos archyvo, Vilniaus Žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje. 2005–2006 m. tyrimai*, p. 383–391.

⁴ Lietuvos istorijos instituto bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 50: L. Žilevičiaus fondas.

Vilniaus plano (Kart. Q 19083/3), dingusio karo sukuryje. Keletas vėlyvų XX a. pirmajame trečdalyje pagal geografines koordinatas sudarytų planų – Trinapolio (1922 m., LNM, AFP–3080; žr. nr. 78), Žvėryno (1930 m., LNM, AKP–460; žr. nr. 93) – atspindi lenkų valdžios pastangas sureguliuoti žemėvaldos klausimus Vilniaus priemiesčiuose. Grįžimą prie carinės valdžios įgyvendinto Puškino skvero projekto iliustruoja pokariu nubraižyta viešojo parko (Bernardinų ir Botanikos sodų) plano kopija (LNM, R–110; žr. nr. 129).

Albertas Vijūkas-Kojalavičius savo knygoje, ypač *Lietuvos istorijoje*, aprašydamas Vilnių negailėjo gražių žodžių lygindamas Lietuvos sostinę su svarbiausiais to meto miestais: esą ji neatsilieka nei gyventojų skaičiumi, nei šventyklomis, turinti akademiją, liginines, kitus statinius ir išvystytą prekybą, vis dėlto XVI ir XVII amžių Vilniaus kartografijos palikimas gana kuklus. Nėra informacijos, nei kur buvo saugomi to laiko miesto planai, nei apskritai apie krašto kartografijos kolekcijas. Seniausios žinios apie Vilniaus miesto planus prieštaringos ir labai fragmentiškos, iš jų galime tik apibendrintai spręsti, kad bent jau kariniu, politiniu ir administraciniu požiūriu piešti miesto planai buvo svarbus ir dažnai slaptas dokumentas. Reikia manyti, kad tokių planų rinkiniai turėjo būti Vilniaus vaivados žinioje, Tribunolo archyve, pilies brėžiniai – pas pilininką (horodničią) arba išdininką, planų kolekcija turėjo būti Vilniaus Žemutinėje pilyje arba kurioje nors kitoje centrinėje valstybinėje institucijoje. Planų turėjo ir karaliaus archyvas Varšuvoje, tai liudija žinutė apie architekto Pietro de Rossi Stanislovo Augusto Poniatovskio paliepiu 1791 m. darytą Vilniaus bastėjos požemių planą⁵. Deja, apie specialias saugyklas nėra jokių žinių. Nežinome, kokiais miesto brėžiniais disponavo magistratas, bet kad jų būta, rodo kadastrinio 1808 m. Vilniaus plano rengimo istorija⁶. Miesto valdžia neabejotinai turėjo būti sukaupusi kartografijos kolekciją, naudojamą administravimo tikslams. XVIII a. paskutiniame ketvirtyje Lietuvoje kartu su ženkliais pokyčiais valstybės valdymo ir švietimo srityje kartografavimo darbų kokybė pasiekė aukščiausius europinius standartus. Apšvietos idėjų poveikis atsiliepė naujų žemėtvarkos įstatymų kūrimui, bendros matų sistemos įvedimui, ribų komisijų veiklai⁷. Tai daryti vertė ilgio matų – virvių, rykščių ir rykštelių – įvairovė atskiruose regionuose, siekis sunorminti ir suvienodinti žemės valdų matavimus pagal bendrą valstybinę sistemą bei Edukacinės komisijos įvestos reformos ir naujos taisyklės mokyklose⁸. Geometrija, piešimas ir žemės matavimo pagrindai buvo dėstomi gimnazijose ir kadetų mokyklose⁹. Jeigu ne 1792 m. Rusijos kariuomenės intervencija ir Tado Kosciuškos sukilimo pralaimėjimas, XVIII a. pabaigoje Lietuva jau būtų turėjusi savo sukurtą valstybinę žemėtvarkos įstatymų sistemą ir praktinio įgyvendinimo patirtį.

Aukštą vietinės kartografijos lygį rodo 1790–1793 m. Lauryno Gucevičiaus ir jo mokinių trianguliacijos metodu nubraižytas Vilniaus dalies planas (MAB RS, f. 229–406; žr. nr. 7), klaidingai įvardijamas kaip Vilniaus pietvakarinės dalies perspektyvinio planavimo dokumentas¹⁰, ir Vilniaus pilininko jurisdikos planas (Čartoriskų biblioteka Krokovoje, inv. nr. T 122/62/III; žr. nr. 94), priklausęs Lietuvos vyriausiosios mokyklos brėžinių kolekcijai. Jėzuitai savo archyve turėjo su ordino valdomis susijusių planų, bet jie kartu su Edukacinės komisijos dokumentais buvo išvežti į Rusiją. Kai kuriuos XVII ir XVIII a. darytus planus iš Vilniaus jėzuitų archyvo pavyko aptikti Rusijos valstybiniame senųjų aktų archyve Maskvoje¹¹. 1784–1790 m. nežinomo autoriaus nubraižytą viso Vilniaus su priemiesčiais planą (RVKIA, f. 846, ap. 16, b. 21814; žr. nr. 9) galima laikyti paskutiniu žinomu Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės senosios kartografijos mokyklą atspindinčiu

⁵ R. Kunkiel, Rossi, Piotr, *Polski słownik biograficzny*, t. XXXII/1, z. 132, Wrocław etc.: Instytut Historii PAN, 1989, p. 136; V. Gasiūnas, Rossi, Pietro de, *Lietuvos dailininkų žodynas*, t. 2: 1795–1918, sud. J. Širkaitė, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2012, p. 334.

⁶ J. Jurkštas, Dar apie senuosius Vilniaus planus, p. 87–91.

⁷ R. Šmigelskytė-Stukienė, Išmatuoti erdves: „Ribų komisijų“ įkūrimas ir veikla 1791–1792 metais, *Viešosios ir privačiosios erdves XVIII amžiaus Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, sud. R. Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius: LII, 2008, p. 223–251.

⁸ *Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla Stanu Akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane, Roku 1783*, sud. K. Bartnicka, Warszawa: Ministerstwo Edukacji Narodowej, 2015.

⁹ J. Kowalczyk, Architektūros mokymas Naujaisiais amžiais Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės barokas: formos įtakos, kryptys*, (ser. *Vilniaus dailės akademijos darbai*, 21), Vilnius: VDA leidykla, 2001, p. 199–206; G. Jakštys, Lietuvos karininkų rengimas ir karo mokyklos XVIII a., *Kardas*, 2011, nr. 2 (449), p. 44–49.

¹⁰ E. Budreika, Vilniaus miesto pirmasis generalinis planas, *Statyba ir architektūra*, nr. 8, 1963, p. 5–6; E. Budreika, Architektūros meno ir mokslo studijos Vilniuje, *Vilniaus architektūros mokykla XVIII–XX a.*, (ser. *Vilniaus dailės akademijos darbai*, 2), Vilnius: VDA leidykla, 1993, p. 47–49.

¹¹ Jėzuitams priklausiusių Lukiškių planus padėjo surasti istorikas dr. Sergejus Polechovas.

dokumentu. Visi vėlesni turimi oficialių institucijų sudaryti Vilniaus planai parengti pagal Rusijos imperijos kartografavimo taisykles, taikant nustatytus matavimo vienetus ir vadovaujant centrinės valdžios paskirtiems specialistams. Rusijos imperatoriaus nurodymuose, atsiųstuose į Vilnių XIX a. pradžioje, esama informacijos, kad vietinė valdžia disponuoja dar LDK laikų kartografiniais dokumentais, bet jie esą netinkami ir nenaudojami, nes neatitinką visoje imperijoje nustatytų taisyklių¹². 1797 m. sausio 31 d. išėjo imperatoriaus įsakas parengti žemėtvarkos planus, nurodant visus pakeitimus, ir atsiųsti juos į Senato Žemėtvarkos departamento braižyklą (*Чертежная Сената Межевого Департамента*) ir Žemėtvarkos kanceliariją (*Межевая Канцелярия*), kur šie planai bus rišami į atlasus. 1800 m. gruodžio 16 d. išleistas specialus įsakas atlikti Lietuvos gubernijoje vadinamąjį visuotinį atribojimą (*Генеральное межевание*), tapęs pagrindu rengti ir tikslinti apskričių, miestų ir miestelių ar palivarkų planus¹³. Taip buvo kaupiamas centrinis imperijos brėžinių archyvas (*Чертежный Архив*), iš kurio medžiagos buvo sudaromi ir kas keleri metai spausdinami administracinį imperijos suskirstymą iliustruojantys atlasai¹⁴. Vilniaus gubernijos matininkai nuolat gaudavo detalias instrukcijas dėl brėžinių rengimo ir turėjo laikytis Rusijoje nustatytų matavimo vienetų ir topografijos taisyklių¹⁵.

XIX a. 1-ajame dešimtmetyje Rusijoje ėmė klostytis karinių planų sudarymo metodika, paremta naujaisiais vokiečių ir prancūzų pasiekimais. Tai iliustruoja 1793–1798 m. Vilniaus planai, nubraižyti kvartirmeisterio majoro Fiodoro Chomentovskio (RVKIA, f. 846, ap. 16, b. 21811–21813; f. 846, ap. 16, b. 21528, d. 6, l. 3; žr. nr. 8, 12, 15, 14). Visi jie buvo rengiami karinio štabo įsakymu ir pateko į Imperatoriškąjį karinių žemėlapių archyvą (*Дено карт*) arba į 1798 m. pradėtą kaupti Rusijos miestų topografinių planų rinkinį. Taip šie planai atsidūrė Rusijoje, iš pradžių Sankt Peterburge, o XX a. buvo perkelti į Maskvoje įsteigtą Rusijos valstybinį karo istorijos archyvą.

Vis dėlto šie rusų kariškių XVIII a. pabaigoje parengti Vilniaus planai, pirmieji atsidūrę imperatoriaus žinioje, dar toli gražu nebuvo tokie tikslūs, kaip 1808 m. Vilniaus kadastrinis planas, kurio originalas, deja, yra dingęs. Bet net iš jo kopijų matyti, kad jį darė Vilniaus matininkai buvo išėję daug geresnę mokyklą, nes šis planas tikslumu nenusileidžia vokiečių topografo Johanno Georgo Lehmanno 1806–1808 m. sudarytam Varšuvos planui¹⁶. XVIII a. pabaigoje – XIX a. pirmame ketvirtyje (iki maždaug 1832 m.) Vilnius vis dar buvo Vakarų Europos civilizacijos poveikio zonoje. Tai liudija ir žymaus prancūzų kilmės kartografo Karolio de Perthéeso atvykimas 1798 metais¹⁷. Jo apgyvendinimo ir išlaikymo išlaidas dengė Vilniaus magistratas, tai matyti iš 1799–1808 m. miesto išlaidų specifikacijos, kurioje nurodyta, kad 1800 m. liepą pulkininko ir geografo Perthéeso butpinigiai atsiėjo 240 auksinų, o 1803 m. jis buvo išlaikomas kartu su savo nuolatiniu pagalbininku kariškiu Grigu Čapskiu (Grzegoż Czapski¹⁸) ir tai kainavo 2400 auksinų¹⁹. Perthéesas mirė Vilniuje 1815 m., palaidotas evangelikų reformatų kapinėse. Neatmestina, kad jis galėjo prisidėti prie XIX a. 1-ajame dešimtmetyje vykdytų administracinių pertvarkymų (pvz., bažnytinų žemių, naujų gubernijų ribų nustatymo) ir su jais susijusių kartografinių darbų. Apie aukštą architektūrinės braižybos ir civilinės bei karinės topografijos mokymo lygį Lietuvoje liudija pastaraisiais metais paskelbtos studijos²⁰.

¹² LVIA, f. 526, ap. 10, b. 1: *Указы и предписания къ руководству, съ 1797 года по Ноябрь 1835 года*, l. 61–64, passim.

¹³ О размежевании Литовской губернии, *Полное собрание законов Российской империи съ 1649 года. Собрание первое*, т. XXVI: 1800–1801, Санкт-Петербург, 1830, № 19704, p. 484.

¹⁴ Plačiau žr. A. A. Gliozaitis, *Lietuvos administracinis suskirstymas žemėlapiuose*, p. 163–171.

¹⁵ LVIA, f. 526, ap. 10, b. 1, l. 115, 135–136, 167–169, passim.

¹⁶ H. Bartoszewicz, *Prace geometrów i kartografów pruskich na Mazowszu i w ziemi Dobrzyńskiej, w latach 1793–1806*, *Rocznik Mazowiecki*, t. 21, Warszawa, 2009, p. 41–57; W. G. Koch, J. G. Lehmann's system of slope hachures – an investigation on the quality of relief representation at the beginning of the 19th century, *Proceedings of the 26th International Cartographic Conference*, August 25–30, Dresden, 2013, prieiga per internetą: http://icaci.org/files/documents/ICC_proceedings/ICC2013/_extendedAbstract/265_proceeding.pdf [žiūrėta 2016-04-12].

¹⁷ H. Rutkowski, *Mapy Perthéesa*, prieiga per internetą: http://mapy.geohistoria.pl/perthees/TMH-Komentarz_do_map_Pertheesa.pdf [žiūrėta 2016-05-03].

¹⁸ Greičiausiai čia minimas Józefas Grzegorz Longinas Hutten-Czapskis (1760–1810), generolas majoras, Varšuvos inžinierių korpuso kadetų mokyklos absolventas, tarnavęs Prūsijos kariuomenėje, prisidėjęs prie Kosciuškos sukilimo.

¹⁹ LVIA, f. 458, ap. 1, b. 542: *Summaryusz Przychodów Publicznych każdego Miesięcznych tak ze starzych intrat Miasta Wilna [...]*, 1799-01-01-12-31 [dokumentai iki 1808 m.], l. 56, 91, 103.

²⁰ J. Kowalczyk, *Architektūros mokymas Naujaisiais amžiais Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, p. 199–206; R. Butvilaitė, *Architektūros mokymas bajorų akademijose, kadetų ir inžinierių korpuso mokyklose XVIII amžiuje, Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė: Valstybė. Kultura. Edukacija*, (ser. XVIII amžiaus studijos, 2), sud. R. Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius: LII, 2015, p. 183–196.

SENASIS VILNIUS

Miesto kartografavimas

Vilniaus miesto kartografavimo istorija ir praktika yra mažai tyrinėtos. Ypač mažai turime paskelbtų žinių apie matininkus, senovėje vadintus geometrais arba topografais, be kurių įnašo miestų planai nebūtų galėję apskritai atsirasti. Miestų planų ir žemėlapių sudarytojai Lietuvos šaltiniuose minimi nuo XVI a. pradžios. Tai žmonės, duoną užsidirbdavę iš įvairių meninių užsakymų, bet kartu galėdavę atlikti specialias užduotis, pavyzdžiui, padaryti miesto arba ir visos valstybės teritorijos planą. Be abejonės, tokios užduotys buvo susijusios su kariniais tikslais. Geriausias tokio dailininko-kartografo pavyzdys – Antonijus Wiedas (1500/1508 Obervezelyje – 1558 01 21 Dancige), dirbęs Vilniuje ir Kaune 1545–1546 metais¹. Iš jo kartografinių darbų, kuriuos jis neabejotinai atliko Vilniuje, išliko tik 1542 m. Antverpene išleistas Maskvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėlapis „Moscovia“². Wiedo žemėlapis yra vertingas dokumentas ne tik geopolitine prasme, nes jame rodoma Maskvos, Totorių chanato bei Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijos, Švedijos, Livonijos bei tolimesnių regionų fragmentai, bet ir daugybe ikonografinių realiųjų, pristatančių tuos regionus. Dailininkas perteikė kraštovaizdžio detales, žanrines scenas, zoomorfinius motyvus ir net Oršos mūšio vaizdą³. Wiedo darbai, apie kuriuos žinome iš jo tarnybos Žygimanto Augusto dvare laiko, turi sąlyčio taškų su Georgo Brauno išleistu Vilniaus miestovaizdžiu, kurį taip pat papildė detalės iš Vilniaus miestiečių gyvenimo. Renesanso epochai būdinga miestų kartografavimo praktika, kurią skatino „idealiųjų miestų“ kūrėjai Italijoje, XVI a. pradžioje pasiekė ir Lietuvą. Mūsų krašte atsispirta į Nyderlanduose ir Vokietijoje sukauptą patirtį. Antonijų Wiedą, kuris mokėsi Vitenberge, o Vilniuje gyveno greičiausiai gerokai prieš 1545–1546 m., italų bibliografas Angelo Rocca vadina lietuviu⁴. Šiaurės Europos Renesanso dailės ir bendroji kultūrinė įtaka juntama Vilniaus kartografijos priešaušryje. Tačiau net ir tokiems iš paukščio skrydžio perspektyvos sudarytiems miestų vaizdams nupiešti, kokius piešdavo Renesanso dailininkai, buvo reikalingi tam tikri įgūdžiai ir paruošiamieji darbai, kuriuos atlikdavo specialiai pasirenge žemės matininkai.

Kai kurie Renesanso epochos Lietuvos kartografų darbai išliko tik dėl to, kad buvo padauginti spaustuviniu būdu. Piešiniai miestų planai buvo svarbūs dokumentai palaikant diplomatinį santykius su kaimyninėmis valstybėmis. 1572–1575 ir 1614 m. sudarytuose Rusijos caro užsienio reikalų archyvo dokumentų sąrašuose minimi Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų (Smolensko, Polocko, Ukrainos miestų) ir atskirų teritorijų ribų brėžiniai⁵.

XVI a. geometrais dažniausiai būdavo vadinami specialų inžinerinį išsilavinimą įgiję karo inžinieriai ir matininkai. Padaugėję karinių kampanijų ir dėl to kilus poreikiui tobulinti fortifikacines sistemas, jų buvo kviečiami ir į Stepono Batoro dvarą⁶. Miestų gynybos gerinimas vertė samdyti vis daugiau karo inžinierių, sugebančių daryti teritorijų brėžinius. Matininkų prirėkė pradėjus vykdyti Valakų reformą. Jie turėdavo

¹ Wiedo darbą Vilniuje įrėdo įrašai karališkiosiose 1545–1546 m. sąskaitose, saugomose Varšuvos Senųjų aktų archyve. Žr. B. R. Vitkauskienė, Amatininkai, architektai ir dailininkai LDK valdovų dvare, *Lietuvos pilys. 2006*, nr. 2, Vilnius, 2007, p. 61–62.

² Wiedo gyvenimo ir kūrybos vingius aptarė: J. Petrus, Antanas Vydas and his cartographic works, *Collected Papers for the XIX International Geographical Congress*, sud. V. Gudelis, Vilnius: Lietuvos TSR mokslų akademija, Geologijos ir geografijos institutas, 1960; S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1971, p. 57–62. Wiedo žemėlapis buvo perleistas 1555 ir 1570 m.

³ V. Poškus, Antono Wiedo Maskvos valstybės žemėlapių leidimai ir jų kontekstas, *Menotyra*, t. 39, nr. 2, 2005, p. 1–9.

⁴ Rocca apie Wiedą rašo: „Antonius Wied, Vuilgē in Lithuania natus, tabulam chorographicam ejus regionis publicavit, anno salutis 1542 [...]“. Žr. P. U. Dini, Baltų kalbos bei kultūros Rinascimento laikotarpiu. Baltų kalbų samprata Angelo Roccos 1591 m. „De dialectis“, *Baltistica*, IV priedas, Vilnius, 1994, p. 47.

⁵ *Описи царского архива XVI века и архива Посольского приказа 1614 года*, под ред. С. О. Шмигата, Москва: Издательство восточной литературы, 1960, p. 19, 24, 37, 42, 97, 136. 1572–1575 m. sudaryto caro užsienio reikalų archyvo aprašo nugarėlėje įspausintos raidės „Acta Mag. Duc. Litv.“ rodo, kad archyvas tarp 1612 ir 1795 m. buvo laikomas kartu su Lietuvos Metrikos dokumentais, vėliau išvežtas į Rusiją.

⁶ 1580 m. Vilniuje tarnauti didžiojo kunigaikščio ir karaliaus Stepono Batoro dvare buvo priimtas Petras Frankas, vadinamas geometru (*Petrus Francus Geometra*). Jam paskirta 100 auksinių metinė alga. Dailininku ir konstruktoriumi, greičiausiai ir braižytoju jis dirbo Vilniuje, Gardine ir Krokovoje, karališkiosiose sąskaitose minimas iki 1594 m. Tai neabejotinai užsienietis, vienu metu jis vadovavo italų amatininkų grupei. – B. R. Vitkauskienės išrašai iš karališkųjų sąskaitų Varšuvos Senųjų aktų archyve.

matuoti žemes, planuoti miestelius, kaimus, kelius, nustatyti atskirų savininkų žemės valdų ribas. Valakų reforma numatė žemės klasifikaciją. 1552 m. reforma pirmiausia buvo pradėta didžiojo kunigaikščio valdose. Antai Žygimanto Augusto Liubavo dvare greta Vilniaus 1554 m. reforma jau buvo atlikta. Dvarą valdė Žygimanto Augusto patikėtinis Jonas Hozijus. 1554 m. rugsėjo 23 d., remiantis Valakų reformos nuostatais, buvo sudarytas Liubavo dvaro žemių aprašymas⁷.

Apie to laikotarpio matininkų rengimą ar mokslą žinių beveik nėra. Specialių mokyklų jiems rengti, žinoma, nebuvo⁸. Kaip rodo gana padiriki XVI a. šaltiniai, žemės matavimo ir kartografijos pagrindus turėjo daugelis to meto dvarų valdytojų ir įvairias su ūkine veikla susijusias pareigas valstybėje užimančių pareigūnų (seniūnai, maršalkos, pakamariai, pilininkai, raštininkai ir pan.). Nusistovėjo sava matų sistema ir žemės matavimo principai bei atliktų darbų dokumentavimas. Kokių žinių reikėjo matininkui ir kokius darbo metodus jis taikydavo, sužinome iš Juzefo Naronovičiaus-Naronskio 1655–1659 m. parašyto trijų tomų rankraštinio veikalą *Księgi nauk matematycznych*. Antrasis tomas, pavadintas *Geometria*, tapo pirmuoju žinomu žemės matavimų ir kartografijos vadovėliu Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Lenkijos Karalystėje⁹. Čia rašoma apie žemės matavimus, planų sudarymą, geometrijos ir trigonometrijos skaičiavimus, aptariami matavimo instrumentai ir visi tuometiniai matavimo būdai¹⁰. Trečiajame tome *Optica* Naronovičius-Naronskis nagrinėjo fortifikacijos klausimus bei karinės kartografijos praktiką¹¹. Ir tik 1683–1686 m. Krokuvėje buvo išleistas Stanisłowo Solskio vadovėlis žemės matininkams *Geometra polski to jest nauka rysowania, podziału, przemieszania i rozmiierzania linii, angulów, figur i brył petynych*, kuriame daugiausia remiamasi Naronovičiaus-Naronskio pateiktomis žiniomis¹². XVI a. antroje pusėje – XVII a. Lietuvos matininkai naudojo iš Nyderlandų atvežtais topografiniais instrumentais: braižymo staleliu (menzula), specialiomis adatomis, skriestuvais, kompasais ir tuo metu dar ne itin tiksliais horizonto aukščio ir geografinės platumos bei ilgumos nustatymo prietaisais – astrolabijomis¹³. Vilniaus universitete būta XVI a. leidinių, skirtų geodeziniam matavimams¹⁴. Patirties Naronovičius-Naronskis sėmėsi iš Nyderlanduose išleistų karo inžinerijos veikalų: danų fortifikacijos teoretiko Samuelio Marolois, vokiečių matematiko Christiano Otterio geometrijos darbų ir įvairių karinės architektūros teorinių veikalų, tarp jų – 1630 m. Leidene išleistos Adamo Freitago knygos *Architectura militaris*¹⁵. Mokydamas, nuo ko reikia pradėti rengti miesto planą, Naronovičius-Naronskis rašė: „Pirmiausia, išmatavus kompasu visas gatves ir pasižymėjus jų posūkius, žingsniais išmatuoti kiekvieną gatvę ir gerai perteikti tų atstumų mastelį bei atskirame planelyje tai pavaizduoti – visas gatves ir rotušės aikštę. Tai būdas mechaniškas, bet paprastas, labai naudingas ir garbingas. Juk neimsiu keistenybes gatvėse išdarinėti, vaikščiodamas su virve arba su instrumentais, kad paprasti žmonės ir vaikėzai paskui tarsi kokį taurą bėgtų.“¹⁶ Solskis, aprašęs žemės matavimus su braižymo staleliu ir kitais instrumentais, pateikė metodą, kaip padaryti didelės teritorijos planą be jokių prietaisų. Jo esmę sudarė iš anksto pasiruoštas popieriaus lakštas, suskirstytas

⁷ MAB RS, f. 21–1112, l. 23–25. Žr. B. R. Vitkauskienė, *Liubavo dvaro šaltiniai, savininkų chronologija ir ikonografinė medžiaga*, Vilnius, 2009, p. 2. Europos parko archyvas.

⁸ J. Jurkštas, *Matininkų laikai Lietuvoje, Kraštotyra*, kn. 21, Vilnius, 1987, p. 54–55.

⁹ R. Ragauskienė, D. Karvelis, *1645 m. Juzefo Naronovičiaus-Naronskio Biržų kunigaikštystės žemėlapis: Radvilų valdos istorija ir kartografija*, Vilnius: LII, 1997, p. 25. Knygos rankraštis saugomas Lenkijos mokslų akademijos bibliotekoje Krokuvėje, nr. 1452.

¹⁰ E. Gečiauskas, *Matematikas ir kartografas Juozas Narūnavičius-Naronskis (1610–1678), Lietuvos matematikos rinkinys*, t. 44 (specialusis numeris): *Lietuvos matematikų draugijos XLV konferencijos mokslo darbai*, Vilnius: Matematikos ir informatikos institutas, 2004, p. 447–449.

¹¹ J. Naronowicz-Naronski, *Budownictwo wojenne*, Warszawa: Wydawnictwo MON, 1957. Knygos rankraštis saugomas Varšuvos universiteto bibliotekoje, nr. 106.

¹² S. Alexandrowicz, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2012, p. 150.

¹³ O. Maksimaitienė, *Lietuvos istorinės geografijos ir kartografijos bruožai*, Vilnius: Mokslas, 1991, p. 122–124; S. Aleksandrowicz, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, p. 150, 180–191.

¹⁴ *Cosmographia Petri Apiani, per Gemmam Frisium...*, Antwerpen: Coppens van Diest für Gregor de Bonte, 1550. VUB, BAV 40.8.21. Knygoje pridamas olandų mokslininko Gemos Frizijaus darbas „Knygelė apie būdą aprašyti vietoves“, kuriame išdėstyti geodezinės trianguliacijos principai. Žr. *Vetera reducta: Parodos katalogas, 2012 11 15–2013 06 15*, sud. I. Kažuro, E. Grigonis, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2012, p. 143.

¹⁵ E. Gečiauskas, *Matematikas ir kartografas Juozas Narūnavičius-Naronskis (1610–1678)*, p. 448.

¹⁶ Iš J. Naronovičiaus-Naronskio studijos *Geometrija*, saugomos Lenkijos mokslų akademijos bibliotekoje Krokuvėje, rankraštis nr. 1452, p. 132. Pagal S. Aleksandrowicz, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, p. 191.

norimo mastelio tinkleliu. Topografas turėdavęs gerai išsisklausinėti vietinių gyventojų, kokie yra atstumai tarp plane vaizduojamų punktų. Jis privalėdavęs tiksliai laikytis vėjų rožės krypčių. Aprašyti metodai buvo žinomi nuo neatmenamų laikų, jais naudojosi senovės geografs ir kartografs. Naronovičiaus-Naronskio ir Solskio veikalai apibendrina XVI a. topografų patirtį¹⁷. XVII a. Vilniaus planus ir vaizdus kūrė žymūs kartografs ir dailininkai Frydrichas Getkantas, Tomas Makovskis. XVII a. kartografo ir matininko žinių universalumas stebina: Naronovičius-Naronskis vardijo, kad karo inžinierius turi gerai išmanyti aritmetiką, geometriją, optiką, sugebėti perteikti perspektyvą, būti geru dailininku, mokėti piešti architektūrą, išmanyti geografiją, istoriją, politiką, filosofiją, nutuokti apie pirotechniką, astronomiją ir gnomoniką, mechaniką, chemiją, retoriką ir ekonomiką¹⁸. Naronovičius-Naronskis, rengdamas didelių teritorijų žemėlapius, naudojo trianguliacijos metodą¹⁹.

Vilniaus matininkų naudoti ilgio ir ploto matai šaltiniuose minimi nuo XVI a. pradžios. Jie susiformavo daugėjant žemėtvarkos darbų ir ruošiantis Valakų reformai. Nedideli atstumai buvo matuojami virvėmis, rykštėmis, rykštelėmis ir uolektimis (alkūnėmis), sklypų plotai – margais. Šie matai buvo žinomi Vokietijoje ir Lenkijoje viduramžiais, palaipsniui, perimant žemės matavimo patirtį, atėjo ir į Lietuvą. Matų sistema detalai išnagrinėta minėtoje Naronovičiaus-Naronskio knygoje *Geometrija*²⁰. XVII a. imami sudarinėti planai laikantis mastelio. Pirmuosius tokius Vilniaus planus sudarė Frydrichas Getkantas 1648 m.: tai Vilniaus gynybinių sienų (LNM, AFP–1419; žr. nr. 4) ir Lukiškių (MAB RS, f. 229–932; žr. nr. 46) planai. Mato vietu jis pasirinko Kulmo rykštę. Johanno Georgo Maximiliano Fürstenhoffo 1737 m. Vilniaus plano mastelis taip pat nurodytas virvėmis ir rykštėmis. Abiem atvejais šis matmuo skirtingas. Nustatyta, kad Getkanto naudota Kulmo rykštė buvo 4,32 m ilgio, o Fürstenhoffo – 3,766 m. XVIII a. pabaigoje vietinių matininkų sudarytuose planuose ir toliau naudojamos virvės, rykštės ir rykštelės, ir tik Lauryno Gucevičiaus su mokiniais parengtame Vilniaus dalies plane (MAB RS, f. 229–406; žr. nr. 7) jau pereita prie Vakarų Europoje priimto sieksnio. Šis matas įsitvirtino ir liko daugumoje Vilniaus planų per visą Rusijos imperijos valdymo laikotarpį. Pradžioje Vilniaus sieksnis sutapo su prancūziškuoju tuazu (*tois*), kuris buvo lygus 1,949 m. Bet po 1795 m. įvykdyto trečiojo Abiejų Tautų Respublikos padalijimo įsivyravo 2,13 m ilgio rusiškas sieksnis – *сажень*. Rusijos inžinieriai kartografiniam tinkleliui naudojo angliškąjį colį (*inch*), lygų 2,5 cm.

Apie 1765 m. Gardine LDK paiždininkio Antano Tyzenhauzo rūpesčiu buvo įsteigta matininkystės mokykla, kuriai vadovavo Vilniaus vaivadijos matininkas Juzefas Markevičius²¹. Manoma, kad ši mokykla galėjo būti pirmoji tokio pobūdžio edukacinė institucija Abiejų Tautų Respublikoje. Jos absolventai XVIII a. pabaigoje dirbo matininkais valstybinėse ir privačiose žemėse. Mokykla veikė iki 1780 m., jos uždarymas sutapo su Tyzenhauzo nušalinimu nuo pareigų²². XVIII a. antroje pusėje Abiejų Tautų Respublikoje išaugus matininkų poreikiui, 1781 m. buvo priimtas ir įsigaliojo karaliaus ir Nuolatinės tarybos potvarkis, pagal kurį prisiekusio matininko vardas suteikiamas baigusiam Edukacinės komisijos mokyklą ir išlaikusiam specialų egzaminą bei gavusiam komisijos pažymėjimą, leidžiantį verstis šia profesija²³. Taigi XVIII a. pabaigoje ir pirmaisiais XIX a. dešimtmečiais norintieji tapti matininkais žinių įgydavo vietinėse kolegijose ir gimnazijose bei vienuolynų mokyklose (pvz., Vilniaus bernardinų). Į mokymo įstaigų programas buvo įtrauktas ne tik paprastas piešimas, bet ir topografinis piešimas, kurio praktinės užduotys būdavo išmatuoti mokyklos arba artimiausios vietovės teritoriją ir šiuos matavimus perkelti į brėžinius. Dažniausiai piešimą ir topografinį piešimą dėstydavo matematikos ir fizikos mokytojai. Praktines užduotis atlikdavo paprastai ketvirtos klasės mokiniai, jos vykdavo lauke, kur mokiniai būdavo supažindinami su įrankių, skirtų matematikos uždaviniais

¹⁷ S. Aleksandrowicz, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, p. 151.

¹⁸ Ten pat, p. 188.

¹⁹ R. Ragauskienė, D. Karvelis, 1645 m. Juzefo Naronovičiaus-Naronskio Bivžių kunigaikštystės žemėlapis, p. 21.

²⁰ L. Mulevičius, Žemės ploto matai: valakas, margas, *Lietuvos istorijos metraštis. 1982 metai*, Vilnius: Mokslas, 1983, p. 84–86.

²¹ Vienas svarbiausių Markevičiaus darbų – 1781 m. sudarytas Gardino ekonomijos žemėlapis. Plačiau biografiją žr. J. Wiśniewski, Markiewicz (Mazujski-Markiewicz), Józef, *Polski słownik biograficzny*, t. XX/1, z. 84, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1973, p. 25–26.

²² M. Moroz, Józef Markiewicz – komornik województwa wileńskiego (2 połowa XVIII wieku), *Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. Studia i materiały ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Alexandrowiczowi w 65 rocznicę urodzin*, Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 1996, p. 219–230.

²³ R. Butvilaitė, *Architektūros studijos Vilniaus universitete 1773–1832 metais*, Vilnius: VDA leidykla, 2009, p. 159.

spřesti, naudojimu ir apmatavimų piešimu, o paskui turėdavo patys atlikti paskirtų vietų matavimus ir padaryti jų brėžinius. Būdavo reikalaujama, kad šie brėžiniai būtų ne tik tikslūs, bet ir patrauklūs. Vyresnių klasių mokiniams vietovės žemėlapių sudarymas buvo privaloma fizikos egzaminu dalis²⁴. Praktinio kartografavimo mieste pavyzdys – Lauryno Gucevičiaus kartu su karo topografijos mokiniais parengtas Trakų priemiesčio, Tauro kalno, Totorių, Lukiškių ir Užvingio planas (žr. nr. 7).

Matininko profesija galutinai susiformavo ir atsiskyrė nuo kitų specialybių XIX a. viduryje. Rusijoje pirmoji specializuota matininkų mokykla atidaryta 1779 m. Maskvoje. Mokymo programa šioje mokykloje buvo nuolat tobulinama, ir jau 1835 m. ji tapo institutu ir buvo pavadinta Konstantino vardu. Į šią mokyklą patekdavo 12–16 metų berniukai, kurie po ketverių metų (vėliau mokslas buvo pailgintas iki septynerių–aštuonerių metų) įgydavo matininko specialybę. Rusijos gubernijose platus matininkų rengimo tinklas susiformavo XIX a. viduryje. Viena svarbesnių reikėtų laikyti Volynės aukštesniąją gimnaziją (dar vadinamą Kremenecio licėjumi), kurioje veikė matininkų mokykla (1805–1833). Kai kurie šios mokyklos absolventai dirbo matininkais ir Vilniaus gubernijoje. Vilniaus ir Minsko gimnazijose 1850 m. buvo įsteigti specialūs dvimečiai kursai, kuriuose buvo rengiami matininkai, tačiau jau po penkerių metų šie kursai panaikinti. Apskričių ir klasikinėse gimnazijose nuo 1859 m. ėmė rasti matininkų-įkainotojų klases. Jose mokslas trukdavo dvejus metus, būdavo priimami 15 metų sulaukę jaunuoliai, baigę keturias klases arba išlaikę egzaminus. Už mokinių išlaikymą buvo atsakinga gubernijos valdžia. Pabaigus šias klases buvo išduodamas atestatas, suteikiantis teisę vadintis privačiu matininku ir įkainotoju. Nuo 1864 m. klases po truputį imtos mažinti, nes matininkų buvo parengta pakankamai²⁵.

Būsimiems matininkams XIX a. antroje pusėje buvo dėstoma algebra, geometrija, trigonometrija, fizika, geodezija, planų braižymas, žemės įstatymai, braižyba, topografija, niveliavimas, planimetrija, gamtos mokslai, taksacija. Per geodezijos pamokas buvo supažindinama su braižyklos instrumentais, masteliu, priemonėmis, skirtomis matuoti kampus. Buvo mokoma, kaip sudaryti planus, geometrinį tinklėlį, grafiniais metodais ir pagal koordinates apskaičiuoti plotą, geometriniais būdais nustatyti žemės paviršiaus taškų aukščio skirtumus, nustatyti horizontales bei išvesti jas plane. Dėstant planų braižymą buvo akcentuojami tokie dalykai kaip šriftų tipai, kuriais turi būti užrašoma informacija plane, spalvų parinkimas plane vaizduojamoms naudmenoms, pastatams, upėms ir teritorijų riboms parodyti. Matininkams taip pat buvo dėstomos trumpos istorinės apybraižos apie matavimus bei žemėtvarką. Buvo suteikiama žinių apie žemės nuosavybės istorinę kaitą, sklypų priskyrimo vienai ar kitai pusei tvarką, sklypų išpirkimo procedūras²⁶.

Po teorinio kurso, vasaros laikotarpiu, būsimieji matininkai turėdavo praktinius užsiėmimus, trukdavusius tris mėnesius. Buvo stengiamasi, kad praktinio mokymo būdai ir metodai būtų įvairūs ir perteikiami skirtingų tos srities specialistų. Visas praktikos ataskaitas ir braižymo darbus turėdavo patikrinti ir pasirašyti praktikos darbams vadovavęs matininkas²⁷.

Į visas matininkų mokyklas ir klases galėjo patekti visų luomų jaunuoliai. Išimtyms buvo daromos į etatinių (valstybinių) matininkų vietas, į jas galėjo pretenduoti tik mokyklas baigę bajoriškos kilmės asmenys. Lietuvoje dirbo ir vietinės kilmės, ir atsiųsti iš Rusijos matininkai²⁸.

Matininku buvo galima tapti ne tik pabaigus tam tikrą mokyklą. Žemesnės kvalifikacijos matininkais galėdavo tapti tie, kurie buvo dirbę matininkų padėjėjais ir įgiję patirties; jie turėdavo gauti bent vieną paliudijimą iš specialisto apie tinkamumą eiti šias pareigas ir gubernijos braižykloje išlaikyti egzaminus²⁹.

Baigę mokyklas matininkai įgydavo skirtingą kvalifikaciją. Ji priklausė nuo mokyklos profilio, mokslo lygio ir mokinių pažangumo. Baigusieji galėjo tapti privačiais matininkais, vyresniaisiais arba jaunesniaisiais

²⁴ Ten pat, p. 158, 160, 161, 167, 168.

²⁵ J. Jurkštas, *Matininkų laikai Lietuvoje*, p. 55–56.

²⁶ LVIA, f. 951, ap. 1, b. 12: *Нарядъ Виленской губернской чертежной по землеустроительной комиссии о подготовке лиц [...]*, [1908], l. 10.

²⁷ Ten pat.

²⁸ J. Jurkštas, *Matininkų laikai Lietuvoje*, p. 57.

²⁹ LVIA, f. 526, ap. 1, b. 32: *Дело объ испытаніи землемеров желающихъ вступить въ службу по комисіи люстраціонной 1840–1862 г.*, l. 29–30.

matininko padėjėjais, matininkais-įkainotojais, ribų inžinieriais ir kt.³⁰ Tačiau apskrities ir gubernijos matininku buvo galima tapti tik gavus paskyrimą.

Lietuvai 1795 m. patekus į Rusijos imperijos sudėtį, visas valdymas buvo organizuojamas pagal imperijos gubernijų įstaigų sistemą. Etnografinės Lietuvos teritorija, išskyrus Užnemunę, buvo priskirta Vilniaus gubernijai ir suskirstyta į vienuolika apskričių. 1843 m. įsteigus Kauno guberniją, nuo Vilniaus gubernijos buvo atskirta didesnė teritorijos dalis. Kiekviena gubernija turėjo gubernijos, o apskritis – apskrities matininko etatą³¹. Gubernijos matininkas, kaip aukščiausias pareigūnas, vadovavo gubernijos braižyklai, skirstydavo lauko darbų užduotis, jam kas mėnesį turėdavo būti pateikiamos atliktų darbų ataskaitos tam, kad būtų galima įvertinti matininkų darbą ir pastangas. Taip pat jis tikrindavo sudarytus planus. Gubernijos matininkas galėjo būti ir visų planavimo darbų vadovu³². Matininkų pavaldumas buvo ganėtinai painus ir dažnai keisdavosi. Nepavaldūs buvo tik laisvai samdomi matininkai, tuo tarpu apskričių ir gubernijų matininkai buvo pavaldūs gubernijos valdybai, taip pat ir imperijos Žemėtvarkos korpusui prie Teisingumo ministerijos ir jo kanceliarijai, kuris, beje, buvo atsakingas ir už matininkų mokymą. Matininkams per gubernijos valdybą buvo perduodamos įvairių ministerijų ir aukštųjų imperijos civilinių ir karo žinybų darbo užduotys. Be gubernijų etatinių matininkų, buvo matininkų, kurie priklausė tokioms žinyboms kaip Valstybės turtų rūmai, miškų valdybos ir pan.³³

Visi gubernijos matininkai turėjo savo centrą su dirbtuvėmis, vadinamąją braižyklą (*чертежная*). Ji buvo gubernijos valdybos padalinys ir kartu etatinio gubernijos matininko įstaiga. Vilniaus ir Kauno gubernijos turėjo atskiras braižyklas, kuriose jau XIX a. viduryje buvo sudaryti ir saugomi įvairūs gubernijų planai, apskričių miestų ir miestelių planai bei atskirų valdų brėžiniai. Braižykla turėjo savo archyvą, joje buvo saugoma einamoji dokumentacija, matininkų darbo įrankiai ir kt. Vilniaus gubernijos braižykla buvo įkurta 1797 m., o 1874 m. pervadinta gubernijos valdybos Žemėtvarkos skyriumi. Per Pirmąjį pasaulinį karą braižykla buvo perkelta į Rusiją, o 1917 m. panaikinta³⁴.

Carinei Rusijos imperijai Lietuvą aneksavus, imtasi Lietuvos valstybės turto perėmimo ir inventorinimo, todėl matininkams buvo pavesta išmatuoti valstybinių dvarų žemes ir suinventorinti jų turtą. Žemių matavimo metu buvo žymimos ribos, aprašomas visas esamas turtas, objektai, iš kurių gaunamos pajamos, pavyzdžiui, smuklės, malūnai, apibūdinami keliai, surašomi gyventojai³⁵. Žymėdami atskirų sklypų ribas matininkai privalėjo kviestis sklypų savininkus, kurie tas ribas patvirtintų. Kilus ginčui dėl ribų nustatymo, paskirtas valdžios atstovas turėdavo surašyti paaiškinimą, dėl ko nesutariama, o sklypo savininkas – pateikti rašytinį patvirtinimą, įrodantį esamas ribas. Visi šie dokumentai turėjo būti pateikiami pristatant parengtą planą³⁶. XIX a. įvykdytos kelios agrarinės reformos, kurių metu buvo iš naujo matuojamos žemės, sudarinėjami inventoriai, vyko liustracija. Po 1831 m. ir 1863 m. sukilimų buvo konfiskuojami sukilėlių dvarai, uždarinėjami vienuolynai, nusavinamos jų žemės. Panaikinus baudžiamą nyko senieji kaimai, ėmė rasti naujos gyvenvietės, plėtėsi miestai, daugėjo kelių, atsirado geležinkelis. Taigi į matininkų darbų ritį įėjo atskirų valdų, miestų ir miestelių matavimas, jų aprašymas, planų rengimas, kelių tiesimas, tiltų statymas, valstybinių pastatų planų sudarymas, rūpinimasis miesto aplinka³⁷.

Teritorijų matavimai ir šių matavimų duomenų perkėlimas ant popieriaus vykdavo šiltuoju laikotarpiu. Kiekvieną vasarą buvo išsiunčiama apie 20 matininkų matuoti skirtingas gubernijos vietas. Kiekvienam matininkui priklausomai nuo matuojamo ploto ir jame esančių objektų skaičiaus buvo pavedama po penkis ir daugiau darbų³⁸. Remiantis apskrities matininkų ataskaitomis aiškėja, jog vasaros laikotarpiu jie galėdavo

³⁰ J. Jurkštas, *Matininkų laikai Lietuvoje*, p. 56.

³¹ Ten pat, p. 54.

³² LVIA, f. 526, ap. 10, b. 103: *Дело по городу Вильно. О снятии на планъ города Вильна и земель онаго посредствомъ Гражданскихъ Топографовъ и подчиненіи ихъ въ семь деле Губернскому Землемеру*, 1845, l. 9–12.

³³ J. Jurkštas, *Matininkų laikai Lietuvoje*, p. 55.

³⁴ Ten pat, p. 58–59.

³⁵ Ten pat, p. 60.

³⁶ LVIA, f. 526, ap. 10, b. 103, l. 9–12.

³⁷ J. Jurkštas, *Matininkų laikai Lietuvoje*, p. 60–61.

³⁸ LVIA, f. 526, ap. 10, b. 1: *Указы и предписаніи къ руководству, съ 1797 года по Ноябрь 1835 года*, l. 114.

Benjamins Garcevičius. Sapieginės ir Leoniškių planai, pridėti prie ataskaitos. 1847 m. lapkričio 20 d.
RVIA, f. 1287, ap. 47, b. 141, l. 75v–76r

atlikti vidutiniškai 15 įvairių su lauko darbais susijusių užduočių³⁹. Vadinamieji lauko darbai turėdavo prasidėti ne vėliau kaip balandžio 15 dieną. Pirmosiomis mėnesio dienomis pateikiamose atliktų darbų ataskaitose matininkai privalėjo atsiskaityti ne tik už įvykdytus darbus, bet ir paaiškinti, kodėl vieną ar kitą dieną darbai nebuvo vykdomi (dėl ligos, šventinių dienų, netinkamų oro sąlygų, tokių kaip dargana, rūkas, lietus). Matuodami įvairias vietas ir teritorijas matininkai ir topografai neapsicidavo be pagalbos iš šalies. Jiems padėdavusių darbininkų skaičius priklausydavo nuo vietovės komplikotumo: atviroje vietoje būdavo skiriama iki 6 darbininkų, miškingoje – iki 15. Taip pat buvo skiriamas policijos ar kitas žemesnysis miesto tarnautojas, kuris prižiūrėdavo ir būdavo atsakingas už matavimo įrankių saugumą ir kitų paslaugų įgyvendinimą⁴⁰. Po intensyvaus matavimo sezono, žiemos laikotarpiu, buvo sudarinėjami švarraštiniai planai arba kopijuojami senieji, rengiami naujų darbų projektai⁴¹. Kiekvienas sudarytas planas turėdavo būti patikrinamas. Planus tikrindavo aukštesnės kvalifikacijos matininkas; pavyzdžiui, privataus matininko sudarytą Kuprijoniškių palivarko planą buvo pavesta patikrinti apskrities matininkui⁴².

Apmatavęs nurodytą teritoriją, matininkas parengdavo atskaitinį planą. Antai, 1847 m. spalio 17 – lapkričio 1 d. apmatavęs Sapieginę ir Leoniškes, topografas Benjamins Garcevičius pristatė atskaitą su eskiziniais abiejų teritorijų planais. Jo darbą kontroliavo ir tikrino Vilniaus civilinis gubernatorius Michailas Begičevas⁴³. Miniatiūriškai atliktuose planuose (lapo, ant kurio nubraižyti šie planai, dydis 34,3 × 20,9 cm) Garcevičius parodė apmatuotų teritorijų žemės paskirtį, išryškindamas reljefą pažymėjo svarbiausias kalvas ir miškingas vietas, Sapieginės miško dalį, jau prijungtą prie miesto. Remdamasis šiais matavimais, jis parengė labai tikslų puikios kokybės Leoniškių planą (LNM, AFP–290; žr. nr. 38).

³⁹ LVIA, f. 381, ap. 18, b. 1350: *Дело Виленскаго Губернскаго Правленія. О Ревизіи Виленской Губернскай Чертежной, 1867–08–03–1868–05–05*, l. 8.

⁴⁰ RVIA, f. 1287, ap. 47, b. 141: *Дело о производствѣ съемки городскихъ земель въ Виленской губерніи за 1847 годъ, 1846–11–22–1848–01–18*, l. 7.

⁴¹ RVIA, f. 1287, ap. 47, b. 127: *Дело о командированіи въ Виленскую губернію гражданскихъ топографовъ для снятія на планъ городскихъ земель и проч., 1849–11–15–1851–10–25*, l. 11.

⁴² LVIA, f. 526, ap. 11, b. 396: *Дело по Виленскому уезду о снятіи на планъ городскихъ фольварковъ Курпrijонишки и Подвысокое частнымъ землемеромъ Иконниковымъ 1867–1869 г.*, l. 37; LVIA, f. 526, ap. 10, b. 103, l. 9–12.

⁴³ RVIA, f. 1287, ap. 47, b. 141, l. 21.

Užvingio plano fragmentas su pavaizduotais matininko darbo įrankiais. VUB RS, f. 23–154

Menzulos piešinys Paplaujos plane LVIA, f. 1135, ap. 23, b. 65, l. 2

Matininkų darbas neįsivaizduojamas be specialių matavimui skirtų priemonių, tačiau, prieš aptariant jas plačiau, vertėtų paminėti, kad kai kurie matavimai buvo atliekami ir planai sudaromi iš akies. Sudarant planus iš akies ant lapo preliminariai buvo uždedamas horizontalių ir vertikalų linijų, nubrėžtų 0,5 colio intervalu, tinklelis. Vertikalios linijos nurodydavo magnetinio dienovidinio kryptį. Atstumas tokių matavimų metu buvo matuojamas žingsniais arba iš akies. Vis dėlto dauguma matavimų buvo atliekami naudojant įvairius prietaisus. Iš pradžių matininkų įrankių arsenalas nebuvo labai didelis: naudota astrolabiija, skirta aukščių ir kampų matavimui; kompasas; teodolitas horizontaliems kampams matuoti; busolė magnetiniams azimutams matuoti; grandinės; specialus braižymo stalielis – menzula. Ant menzulos plaktu baltymu būdavo priklijuojamas popierius ir paliekamas džiūti apie parą. Menzula būdavo orientuojama į šiaurę, o siekiant nustatyti objekto kryptį pasitelkiamas dioptras (įtaisas, skirtas mažų objektų fiksavimui vietoje žiūronų)⁴⁴.

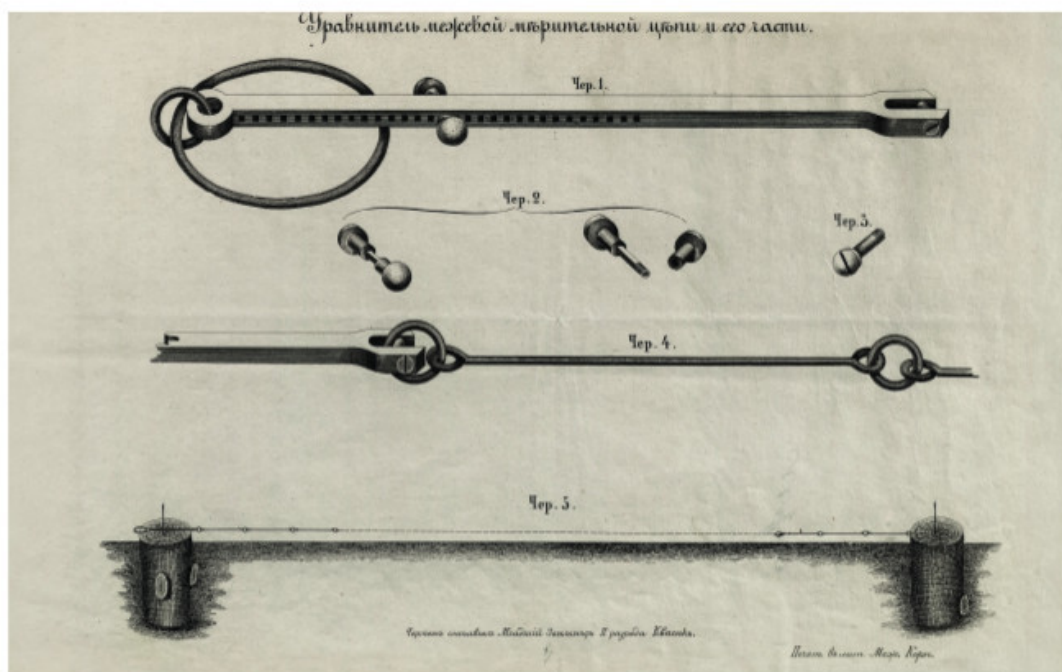
Grandinės matininkai naudodavo atstumams matuoti, be grandinių, taip pat naudotos rykštės, virvės, ruletės. Matuojant grandinėmis dėl jų susidėvėjimo nebuvo išvengiama paklaidų, todėl XIX a. 8-ajame dešimtmetyje buvo pasiūlyta naudoti specialius lygintuvus (*уравнитель*), kurie leistų atlikti tikslesnius matavimus naudojant grandines⁴⁵. Nuo XIX a. vidurio galime kalbėti apie įvairesnius prietaisus, leidusius matuoti tiksliau. Buvo naudojami nivelyrai žemės taškų aukščių skirtumams nustatyti ir horizontaliems paviršiams sužymėti; pantografi braižinių bei planų kopijoms kitu masteliu braižyti; pantometrai kampams matuoti; ekeriai pastovaus, dažniausiai stataus kampo kryptims vietovėje žymėti; eklimetrai, skirti polinkio į horizontą kampų matavimui; planimetrai plokščiųjų figūrų plotams matuoti; kipregeliai taškų padėčiai erdvėje nustatyti. Taip pat naudotos plieninės arba medinės liniuotės, braižyklė, matlankiai. Matininkai braižymo įrankius susidėdavo į specialią dėžutę – braižyklinę⁴⁶. Visi reikalingi įrankiai jiems būdavo išduodami vykstant matuoti paskirtos teritorijos. Buvo atliekama nuolatinė instrumentų būklės priežiūra. Matininkas ir topografas turėdavo pasirašyti už matavimui reikalingus instrumentus ir prisiimti atsakomybę už jų sugadinimą ar kitus patirtus nuostolius⁴⁷.

⁴⁴ С. Ю. Рычков, Депо карт и квартирмейстерская часть накануне Отечественной войны 1812 года, *Военно-исторический журнал*, 2006, № 4, р. 39, prieiga per internetą: <http://www.reenact.org.ru/ARH/PDF/Ryckov.pdf> [žiūrėta 2015-02-17].

⁴⁵ LVIA, f. 526, ap. 10, b. 238: *Нарядъ Виленской Губернской Чертежной о доставлении Управляющему Межевымъ Корпусомъ ведомости о состояніи наличныхъ казенныхъ геодезическихъ инструментовъ Виленской Губернской Чертежной и составленіи о томъ акта*, 1869-04-02–1874-01-31, l. 17–18.

⁴⁶ LVIA, f. 951, ap. 1, b. 180: *О состояніи инструментовъ Виленской губернской чертежной съ 1 февраля 1910 года*, l. 2.

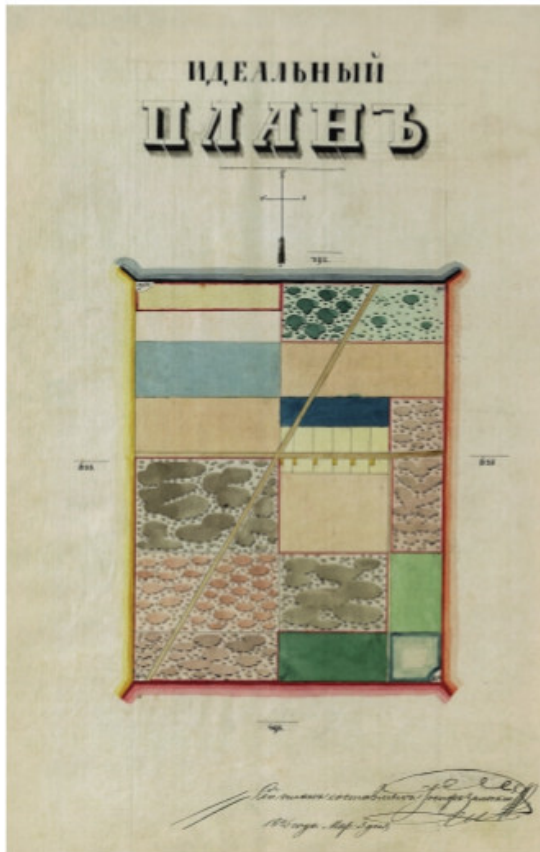
⁴⁷ LVIA, f. 526, ap. 10, b. 115: *Дело по губернской чертежной. О наблюденіи за действиями гражданскихъ топографовъ, геодезическими инструментами и доставленіи отчетовъ по новой для сего форме*, [1846–1849], l. 1.

XIX amžiuje naudotas žemės matavimo grandinės lygin tuvas
LVIA, f. 526, ap. 10, b. 238, l. 16v

Atlikę matavimus matininkai imdavosi išmatuotos teritorijos ar objekto planų ir brėžinių sudarymo. Turimi XVIII a. Vilniaus planai rodo, kad braižoma buvo ant olandiško popieriaus. Remiantis XIX a. vidurio istoriniais šaltiniais⁴⁸, matyti, jog tuo metu brėžiniams ir planams buvo naudojamas įvairių rūšių popierius. Švarraštiniai planai dažniausiai buvo sudaromi ant vatmano popieriaus, kurį XVIII a. viduryje Anglijoje pradėjo gaminti popieriaus gamintojas Jamesas Whatmanas vyresnysis. Savo išrastą naują popieriaus rūšį jis pavadino austiniu (*wove paper*). Rusijoje vatmano popierius ėmė plisti XIX a. antroje pusėje ir buvo naudojamas ne tik litografijoms, graviūroms, bet ir brėžiniams. Šis popierius išgarsėjo dėl savo išskirtinės kokybės. Juodraštiniai planai buvo braižomi ant didelio formato Aleksandrijos popieriaus (*Александрійская бумага*) ir žemiausios rūšies popieriaus (*бумага каментарная*). Taip pat braižymo darbams naudotas vaškuotas, atsparus vandeniui (*восковая бумага*) ir storas vyniojamasis popierius (*картузная бумага*). Matininkai ir topografai kartais vartojo ir kolenkorą (*коленкор*), medvilninį klijais įmirkytą audinį. Planų kraštai dažnai būdavo apsiuvami šilko juostomis. Išmatuotos teritorijos atvaizdavimui popieriuje buvo pasitelkiami pieštukai, įvairių dydžių teptukai, tušas, dažai. Braižymui naudoti paprasti keturkampiai vokiški pieštukai ir vadinamieji Brookmano pieštukai (*карандаши Брокманские*). Anglijoje XVII a. antroje pusėje atradus didžiulį grafito telkinį, anglai kuriam laikui tapo monopoliniais aukščiausios kokybės pieštukų tiekėjais. Jų gamyba užsiamanti Brookmano įmonė įgijo pasaulinį pripažinimą. Plane pavaizduoti objektai buvo spalvinami įvairiais natūraliais dažais: ryškiai raudonu pigmentu karminu; neorganiniu švino ir geležies oksidų pigmentu suriku; Berlyno mėlynuoju pigmentu, kurio spalva įvairuoja nuo tamsiai mėlynos iki žydros (Europoje paplito apie XVIII a. vidurį); baltos spalvos vadinamaisiais Venecijos dažais; gelsvos spalvos pigmento turinčiu gumigutu. Be jau išvardytų priemonių, sudarant planus ir brėžinius buvo naudojami specialūs klijai (*клей зубной*, arba *colle à bouche*, specialiai paruošti vyšnių klijai) ir adatos, skirtos planų kopijavimui. XIX a. pirmoje pusėje Vilniuje veikė viena parduotuvė, kur galima buvo įsigyti braižymo įrankių, minėtųjų Brookmano pieštukų, *Ackermann & Co* firmos dažų. Parduotuvė, priklausiusi Veisui, buvo įsikūrusi Pilies gatvėje, Kardinalijos pastate. Čia pat įsikūrusioje Lekasto parduotuvėje buvo galima įsigyti teptukų. Medinius įrankius, tokius kaip paprastos ir

⁴⁸ Ten pat, l. 140; LVIA, f. 526, ap. 10, b. 103, l. 34.

Žemės paskirties žymėjimo pavyzdys, sudarytas matininko Josifo Zaleskio 1845 m. kovo 3 d.
LVIA, f. 526, ap. 1, b. 322, l. 92v

trikampės liniuotės, planšetės popieriui tvirtinti ir kt., reikėjo užsakyti. Antai architektas Karolis Gregotovičius rekomendavo kreiptis į stalių Vasiljevą, gyvenusį toje pačioje Pilies gatvėje, Kriškevičiaus name, nes jo mediena buvusi sausa, išlaikyta⁴⁹.

Už atliktus darbus matininkams buvo mokamas atitinkamas užmokestis. Yra žinoma, jog šiltuoju laikotarpiu mokėtas 30 rublių, o šaltuoju – 25 rublių mėnesinis atlyginimas⁵⁰. Užmokestis priklausė ir nuo atliktų darbų skaičiaus bei jų sudėtingumo. Apmatavus privačius sklypus ir nubraižius jų planus, užmokestis matininkui buvo sumokamas tik praėjus terminui, per kurį atliktas darbas galėjo būti apskūstas. Matininko sudarytą planą savininkas gaudavo tik sumokėjęs visą mokesį. Išlaidos, skirtos braižykos komandiruojamam matininkui, iš anksto buvo apmokamos iš Žemėtvarkos korpuso. Didelę dalį matininkų atlygio sudarydavo pinigai, kuriuos sumokėdavo sklypų savininkai, norintys išmatuoti savo žemes⁵¹.

Išlikę seniausi Vilniaus planai rodo miesto kartografavimo praktikos tobulėjimą. Didelės patirties ir aukščiausių profesinių įgūdžių matininkams reikėdavo rengiant stambaus mastelio viso miesto ar atskirų jo dalių planus, nustatant administracines ribas, perplanuojant gatves. Šios užduotys iškilo XIX a. pradžioje. Išnagrinėti šaltiniai apie matininkų darbą padeda naujai pažvelgti į dažniausiai Vilniaus miesto senosios topografijos tyrimuose naudojamą 1808 m. kadastrinį planą ir, atsižvelgiant į to meto instrumentarijų, įvertinti jo tikslumą.

Aušrinė Žilevičiūtė

⁴⁹ LVIA, f. 378, b. s. 1834, b. 1932^a, d. XII: *Дело о проверке плана г. Вильно Высочайше утвержденного въ 1817 году съ местностью, и о составлении такого же вновь по Высочайшему повелению*, [1835–1836], l. 33.

⁵⁰ LVIA, f. 937, ap. 2, b. 1551: *Дело о заключении контракта съ землемеромъ Нармонтомъ на измерение городской земли и о содержаніи за труды*, [1869–1877], l. 18, 27.

⁵¹ LVIA, f. 526, ap. 10, b. 43: *Временное положение о заделной платѣ Землемерамъ Межеваго корпуса. Указы и предписанія къ Руководству отъ 1835 по 1846 годъ*, l. 237.

KATALOGAS

Nuo XVI a. iki XIX a. pradžios

Birutė Rūta Vitkauskienė

I. Vilnius – Lietuvos sostinė

Franzas Hogenbergas, Georgas Braunas. 1581 m.

LNM, GRD 102399/121

Vario raizžinis, akvarelė, 365 x 500 cm

Įrašas: pavadinimas „Vilna Litvaniae Metropolis“

Eksplikacija:

1. Das hohe Slochs.	15. Das Wyeweten haus.
2. Das Slochs.	16. Das Bischops haus.
3. Die jong Königinne haus.	17. Der Grichē kirche.
4. Die Slochs kirche.	18. Das Rhathaus.
5. S. Barbara kirch.	19. Das Moskowitzen hoff.
6. Der Schatzmeister haus.	20. Die Schwartz munche.
7. Der König Stall.	21. Das hospital.
8. Der Lucerne.	22. Die Keur kaste.
9. Das Deutch haus.	23. Die Slogosse.
10. Das Trabanten haus.	24. S. Iohan gosse.
11. Die Wersope.	25. Der Cletken.
12. Die bernardiner closter.	26. Cletkens dor.
13. Die Cancelrie.	27. Die dir garde.
14. S. Iohan kirche.	28. Uber Wasset.*

Georgas Braunas (apie 1541 m. Kelne – 1622 m. Kelne) – topogeografas, Europos miestų aprašymų ir vaizdų atlaso leidėjas, pirmojo Vilniaus miestovaizdžio ir aprašymo sudarytojas, buvo Dortmundo arkidiakonas, Kelno *St. Maria ad gradus* bažnyčios dekanas, mokslininkas, teologas. Parengė ir išleido šešias *Pasaulio miestų knygos* vaizdų atlaso dalis. Pirmoji, pavadinta *Civitates orbis terrarum*, pasirodė 1572 m., antroji – *De praecipuis totius universi urbibus liber saecundus* – 1575 ir 1576 m., o trečioji – *Urbium praecipuarum totius mundi liber tertius* buvo išleista Kelne 1581 m. Kaip tik šioje trečiojoje knygoje yra seniausias Vilniaus miestovaizdis ir miesto bei pilių aprašymas. Vilniaus raizžinį Brauno užsakymu išraižė ir atspausdino vario raizžytojas Franzas Hogenbergas (apie 1538 m. Mechelene – 1590 m. Kelne?). Lotyniškas leidinio variantas buvo pakartotas 1588, 1593, 1599 ir 1616 m., vokiečių kalba knyga pasirodė 1582 m., prancūziškai – 1583 m. Braunas pats rinko medžiagą ir rašė tekstus apie atlasė vaizduojamus miestus. 1599 m. išleisto trečiojo atlaso tomo pratarmėje rašo, kad šis jo darbas tęsia Abrahamo Ortelijaus (m. 1598) iniciuotą kartografinį rinkinį *Theatrum orbis terrarum*. Braunas suvokė, kokį svarbų didelės apimties darbą daro, nes, būdamas dvasininkas, teisinis, esą ėmėsis pasauliečiui pritinkančios veiklos, ir lygino save su Enėjumi Silvijumi Piccolominiu (popiežiumi Pijumi II), XV a. parengusiu žymius geografijos veikalus.

Pilnas šešiatomis Brauno *Miestų knygos* leidimas yra didelė retenybė (išlikęs Kongreso bibliotekoje Vašingtone). Vilniaus bibliotekose ir muziejuose saugomi nepilni atlaso tomai, išleisti XVII a. pradžioje, arba paskiri nedatuoti Vilniaus vaizdo variantai, besiskiriantys koloritu ir dydžiu. Yra žinomi du Vilniaus miestovaizdžio variantai: su keturiomis stafazinėmis figūromis pirmame plane ir su dviem figūromis (pastarasis variantas vėlesnis). Lietuvos rinkiniuose nėra nė vieno atlaso tomo, išleisto 1581 m. Originalios Braunui priklausiusios vario plokštės po jo mirties pateko į Olandiją, jomis leidėjai naudojami XVII a. antroje pusėje. Laikui bėgant Vakarų Europoje atsirado daugybė Brauno atlaso lakštų kopijų ir kartočių, naujai pagamintų vario plokščių, kurių atspaudus platino įvairūs leidėjai.

Vilniaus vaizdas išspausdintas 59 atlaso lape, kitoje lapo pusėje įdėtas Vilniaus miesto aprašymas lotynų kalba (originalų tekstą ir vertimą žr. *Lietuva žemėlapiuose*, 2002, p. 208, il. p. 209). Plano legendoje nurodyti keturi objektai plane nefigūruoja (nr. 5, 11, 20, 22). Šie neatitinkamai leidžia spėti, kad tekstai ir vaizdas sukurti ne vienu metu. Pavyzdžiui, aprašyme

LNM, GRD 102399/121

VIENA LITVANIAE *Metropolis.*

pasakyta, kad „mieste nėra nė vienos ligoninės ir jokios prieglaudos“, tuo tarpu plano legendoje 21 numeriu pažymėta *Das hospital*, greičiausiai netoli Dominikonų gatvės XVI a. veikusi Švč. Trejybės bažnyčios špitalė. Iš istorinių šaltinių yra žinoma, kad Vilniuje XVI a. pirmoje pusėje buvo jau mažiausiai trys ligoninės prie cerkvių ir bažnyčių, ir jų tinklas plėtėsi. Plane nepažymėtas nr. 22 *Die Keur kaste*. Forma *kaste* rodo į vokiečių žemaičių kalbą, nes vokiečių aukštaičių kalba turi tik vyriškosios giminės formą *Kasten* – „dėžė“. Vidurinės vokiečių žemaičių kalbos žodynas pateikia *küere, kuere, chure* – „sargyba“, *kürhūs, kuerhūs* – „sargybinė“. *Keurkaste* galėtų būti kažkokia sargybinė. Tačiau sudurtinio žodžio *keurkaste* žodynas neduoda. Mykolas Homolickis spėjo, kad šie senąją olandų kalbą primenantys žodžiai turėtų reikšti pinigų kalyklą arba prabavimo kontorą. Jeigu darytume prielaidą, kad eksplikacijoje yra olandiškų žodžių (*keur* – „prabavimas, tikrinimas“), galėtume spėti, jog tai nuoroda į miesto prabavimo įstaigą. Tačiau tokia įstaiga Nyderlandų miestuose vadinosi *keurkamer* – „prabavimo palata“. Vis dėlto tenka pritariti Homolickio nuomonei, kad Vokiečių gatvės kairėje pusėje, kur tarp kiemų matyti du namai su bokšteliais, turėjo būti su taurių metalų apdirbimu ar prabavimu susijusi įstaiga, nes, pasak 1635 m. išduoto dokumento, žydai prisipirko sklypą su mūrinių pastatų likučiais, vadinamą *Topnica*, greičiausiai taurių metalų liejyklą, buvusią Vokiečių gatvėje, netoli senosios žydų sinagogos (*Lietuvos Metrika*, kn. 111, l. 238–239v: *Confirmatia Żydow Wileńskim na Topnicę*).

Lietuvoje Brauno planas buvo žinomas XVIII a. antroje pusėje, galbūt net ir anksčiau. Lietuvos istorikai šį vertingą kartografijos šaltinį pirmiausia pažino iš kartočių. Brauno miestovaizdį pirmasis paskelbė Žemaičių kanauninkas jėzuitas Stanislovas Čerskis (1777–1833), 1821 m. Venecijoje užtikęs Augsburgio kartografo Gabrieliaus Bodenhrio išleistą miestų vaizdų rinkinį, atspindintį valstybės ir karo įvykius Lenkijoje (žr. LNM, R–307). 1822 m. pasirodė Čerskio publikacija *Widok dawnego Wilna z krótkiem objaśnieniem* su jo parengtais komentarais. Būtent šiuo variantu, o ne originalu, naudojosi pirmieji Lietuvos istorikai J. I. Kraševskis, T. Narbutas ir M. Balinskis, kurių knygoms litografijas parengė Juozapas Ozemblasas, nurodęs plano datą „1550“.

Iki šiol nėra nustatyta, pagal kokį piešinį ar raizinį Hogenbergas išraižė Vilniaus vaizdą Brauno atlasui. Vilniaus miestas parodytas iš paukščio skrydžio, taip pat kaip ir Maskva, o Gardino, Krokuvos, Varšuvos, Gdanskio, Rygos ir Karaliaučiaus miestų vaizdai atlase – panoraminiai arba pusiau panoraminiai. Todėl galima spėti, kad Vilniaus miestovaizdį kūrė kartografas, o ne dailininkas. Kitas klausimas – koks yra laiko atotrūkis nuo Vilniaus vaizdo originalo sukūrimo ir jo atspausdinimo 1581 m. Daugumos tyrinėtojų nuomone, Brauno atlase įdėto Vilniaus vaizdo prototipas gerokai senesnis – jį reiktų datuoti apie 1545–1550 m. Taip manė J. I. Kraševskis, M. Homolickis, T. Narbutas, J. Fijaļekas, P. Śledziwski, iš vėlesnių tyrinėtojų šiai nuomonei pritarė P. Reklaitis, V. Drėma, N. Kitkauskas, R. Janonienė. Kritišką straipsnį apie Brauno Vilniaus miestovaizdį pirmasis 1843 m. parašė Homolickis. Jis nurodė, jog prieš 1832 m. Vilniaus universiteto bibliotekoje buvo Brauno atlaso egzempliorius, tačiau Vilniaus planas iš jo buvo išpjautas ir dingęs. Brauno atlaso trečiojo tomo originalus egzempliorius (1599 m.) buvo saugomas Adomo Chreptavičiaus Ščorsų dvaro bibliotekoje, juo Homolickis ir naudojosi. Beje, įdomu tai, kad Homolickis, studijuodamas šį egzempliorių, buvo tikras, jog tai pirmasis trečiojo atlaso tomo leidimas. Jo įžangoje jis rado nuorodą, kad imperatorius Maksimilianas II 1576 m. liepos 24 d. išdavė graveriui Hogenbergui privilegiją šį trečiąjį tomą spausdinti. Remiantis šia Homolickio žinia vėliau buvo pateikiama raizinio data. Tad XIX a. Vilniaus tyrinėtojai, neturėję galimybės naudotis originalu ir net nežinoję, kada jis pirmą kartą buvo išleistas, labai ilgą laiką savo darbuose teikė klaidingas žinias ne tik apie plano atspausdinimo datą, bet

ir jį interpretuodami arba versdami plane pateiktus įrašus. J. I. Kraševskio klaidas ir plano netikslumus savo straipsniuose išryškino jau Homolickis. Jo nuomone remiamasi iki šiol. Vilniaus vaizdo Brauno plane interpretacijos pateikė V. Drėma (1991), J. Jurkštas (1997) ir R. Janonienė (2006). Nors šiuo Vilniaus vaizdu naudojosi bemaž visi apie miestą ir pilis rašę tyrinėtojai, miestovaizdis tebelieka nepakankamai conceptualiai ištirtas. Dažniausiai pasitenkinama konstatavimu, kad planas yra labai netikslus ir juo negalima pasitikėti. Bet ar iš tiesų yra taip? Niekas neištyrė, kiek tikslūs yra kiti Brauno atlaso miestovaizdžiai, neaišku, kokio topografijos tikslumo galima tikėtis, žinant XVI a. kartografijos galimybes. Tėbėra atviras ir šio plano pirmavaizdžio sukūrimo bei datavimo klausimas. Dažniausiai remtasi vienu plano legendoje įvardytu objektu – ties 5 numeriu nurodyta Šv. Barbaros bažnyčia, kuri turėtų būti Žemutinėje pilyje, bet plane toks pastatas nepažymėtas. Šią bažnyčią Žygimantas Augustas ėmėsi statyti po karalienės Barbaros Radvilaitės mirties 1551 m., prieš tai nugriovęs toje vietoje stovėjusią Šv. Onos bažnyčią. Tačiau Helena Kozakiewiczowa atkreipė dėmesį, kad titulo pakeitimas iš Šv. Onos į Šv. Barbaros įvyko tik po Žygimanto Augusto mirties. Jo testamente, rašytame prieš 1572 m. liepos mėnesį, ši nebaigta statyti bažnyčia paskutinį kartą tituluojama Šv. Onos, o jam mirus ją perėmę jėzuitai turėjo ne tik užbaigti statybas, bet ir konsekruoti bažnyčią Šv. Barbaros titulu. Greičiausiai tai įvyko tarp 1572 ir 1576 m. Dar vienas objektas, paminėtas kitoje plano pusėje išspausdintame Vilniaus miesto aprašyme, taip pat rodo gerokai vėlesnę plano datą, negu kad skelbiami 1550 metai: tai ginklų sandėlis Pilies kalno papėdėje. Iš Žygimanto Augusto Vilniaus dvaro sąskaitų žinome, kad arsenalas čia pradėtas statyti 1547 m., jo užbaigimo data turėtų būti apie 1560 m. Vilniaus pilies arsenale sukauptos ginklų atsargos buvo ypač didelės 1562 m., ruošiantis karui su Maskvos Didžiąja Kunigaikštyste. Tai liudija Stokholmo karališkojoje bibliotekoje išlikęs 1565 m. pilies arsenale laikytų pabūklų sąrašas. Abu šie faktai leidžia spėti, kad bent jau plano apraše atsispindi gerokai vėlesnės nei 1550 metų realijos. Kitas objektas, kuriuo remiantis Brauno planas būdavo datuojamas 1545 m., – tai vadinamieji „Jaunosios karalienės rūmai“ (3. *Die jung Königinne haus*). Manyta, kad taip įvardyti pirmosios Žygimanto Augusto žmonos Elžbietos, mirusios 1545 m., rūmai Žemutinėje pilyje. Tačiau atrodo, kad jai, taip trumpai gyvenusiai Vilniuje (atvyko 1544 m. rudenį ir mirė 1545 m. birželį), jokie rūmai nebuvo pastatyti. Nežinome, ar didžiosios kunigaikštienės turėdavo pilyje savo atskirus rūmus. Kita vertus, kažkokią legendą šis įrašas ir pastatas plane atspindi, bet susieti ją su konkrečiu pastatu ar asmeniu kol kas nepavyksta. Reikia pripažinti, kad ilgiausiai Žemutinėje pilyje XVI a. gyveno trys karalienės – tai Maskvos kunigaikštystė Elena, Bona Sforca ir trečioji Žygimanto Augusto žmona Kotryna Habsburgaitė, jos galėjo turėti savo atskiras rezidencijas. Tačiau kadangi Brauno plane pavaizduotas Žemutinės pilies vaizdas tik pačiais bendriausiais bruožais primena komplekso suplanavimą, kurį žinome iš archeologinių tyrinėjimų ir vėlesnių planų, identifikuoti konkrečius legendoje pažymėtus pastatus neįmanoma. Vilniaus pilims eksplikacijoje skirta 10 pozicijų, iš jų be vargo atpažįstame tik Aukštutinę pilį.

Pastaraisiais metais atrasti rašytiniai šaltiniai leido susieti plane „Žibintu“ (8. *Der Lucerne*) įvardytą bokštą su taip pat vadinamu bokštu, kuriame po Žygimanto Augusto mirties buvo laikomi kai kurie jo daiktai (1572 m. rugsėjo 29 d. Onos Jogailaitės liudijimas apie jos žinion perėjusius mirusio brolio daiktus, Čartoriskų biblioteka Krokovoje, *Teki Naruszewicza*, rkps nr. 80, l. 397: „[...] sąrašas visų daiktų, kuriuos karalius kažkada Vilniuje paliko, pradėdamas nuo Žibinto, po Žibintu [...]“). Šį seną gynybinį bokštą, saugojusį Žemutinę pilį iš šiaurės vakarų, 1547 m. nuo pamatų perstatė Žygimantas Augustas, plėsdamas savo naująją rezidenciją (dabar Lietuvos nacionalinio muziejaus Naujojo arsenalo pastatas). Jonas Jurkštas, atkreipęs dėmesį į Neries ir pastatų prie jos lokalizaciją, pasiūlė

LNM, R-2684

hipotezę, kad Brauno plane pavaizduota upė (*Die Wilde Flu*) iš tikrųjų esanti ne Neris, o Vilnia, nes kaip tik čia matome didelę malūną (*Die Mühl*), o karališkasis malūnas yra buvęs prie Vilnios kanalo, pietinėje pilies pusėje. Vis dėlto su tuo negalima sutikti: upė plane pavaizduota kaip plati laivybinė vandens trasa, jos aukštupio link parodytas žvėrynas (27. *Die dir garde*), veikiausiai sietinas su karališkąja vasaros rezidencija Viršupyje. Iš Žygimanto Augusto 1544–1548 m. sąskaitų žinome, kad Nerimi tuo metu buvo plukdomi sietiai ir kitos statybinės medžiagos, karalius turėjo specialų laivą, kuriam pakrantėje prie pilies turėjo būti pastatyta prieplauka, galėjo čia būti ir hidrotechniniai įrenginiai.

Variantai

Atlasai:

[Braun G., Hogenberg F., *Civitates orbis terrarum*, t. 3]: *Urbium praecipuarum totius mundi liber tertius*, Coloniae Agrippinae, 1606. B Slanimo pranciškonų vienuolyno bibliotekos. VUB.

Urbium praecipuarum totius mundi liber tertius, Coloniae Agrippinae, 1616. LIIB.

Atskiri Vilniaus vaizdo lakštai (originalai):

Atspaudas nuo 1581 m. leidimui naudotos lentos. LNM, R-2684 (*Lietuva žemėlapiuose*, 2002, p. 208, il. p. 48–49).

1599 m. atspaudas. K. Varnelio rinkinys. LNM, GRD 102399/122.

Atspaudas iš atlaso J. Jansson, *Illustriorum principumque urbium septentrionalium Europae tabulae*, Amstelodami, 1657, priklausiusio J. Lelevelio rinkiniui. VUB.

Atspaudas (su keturiomis figūromis), 36,5 × 49,5 cm, iš dr. Vlado Dargužo kolekcijos. VUB.

Lapas iš atlaso, su tekstu kitoje pusėje, 38 × 52 cm. Kelnas, datuojama 1581. MABRS, K-727.

Nedatuotas atspaudas iš Zigmo Toliušio kolekcijos. LNMB, Retų knygų ir rankraščių skyrius.

Nedatuoti egzempliorai. LDM, G-5249, G-10821 (V. Drėma, *Dingis Vilnius*, 2013, il. 23).

Bibliografija

J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 1, p. 289, 403, il.; M. Homolicki, *Wilno od początków jego do roku 1750*, p. 64–86; M. Homolicki, *O planach Wilna, jakim było w XVI wieku*, p. 1–109; T. Narbutt, *Dawniejsza topografia Wilna*, p. 53–55; Ph. L. Phillips, *A List of Geographical Atlases in the Library of Congress*, vol. 3, p. 16–25, nr. 3292; J. Fijałek, *Opisy Wilna aż do połowy wieku XVII-go*, p. 321; P. Śledziwski, *Kościół św. Anny-św. Barbary intra muros castri Vilnensis*, p. 20–21, il. 4, 5; M. Dzikowski, *Katalog atlasów Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie*, p. 19–20, 84–85; *Allgemeine deutsche Biographie & Neue deutsche Biographie*, Bd. 2, p. 550; Braun Georg (F. Geldner); p. 472–473; Franz Hogenberg (H. Keller); H. Kozakiewiczowa, *Z działalności budowlanej Zygmunta Augusta*, p. 436–442; *Lietuvos TSR mokslų akademijos Centrinės bibliotekos atlasų ir žemėlapių katalogas*, p. 146; P. Reklaitis, *Die Stadtansichten Alt-Litauens in der Graphik des 16. bis 19. Jahrhunderts*, p. 6–20; P. Reklaitis, *Du Vilniaus vaizdo tipai XVI–XIX amžių grafikoje*, p. 291–295; S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, p. 58, 205–206, il. 2; N. Kitkauskas, *Vilniaus pily. Statyba ir architektūra*, p. 16–17, 25, 155–157, pav. 5, 6; V. Drėma, „Ad fontes, cives!“ Vilniaus Žemutinės pilies, Lietuvos didžiųjų kunigaikščių reprezentacinių rūmų, atstatymo problemos, p. 23–33; V. Drėma, *Dingis Vilnius*, 1991, p. 28–33, 103–106, il. 23, 119; J. Jurkštas, *Dar apie senuosius Vilniaus planus*, p. 78–92; P. Reklaitis, *Du Vilniaus vaizdai XVI–XIX amžių grafikoje*, p. 189–205; A. Braziūnienė, *Senieji Lietuvos žemėlapiai iš Vilniaus universiteto bibliotekos rinkinių*, p. 9, nr. 7; A. Braziūnienė, *Senosios kartografijos rinkiniai Lietuvoje*, p. 40–41; *Lietuva žemėlapiuose*, 2002, p. 208, il. p. 8, 47, 48–49, 209; *Imago Poloniae*, t. 2, p. 235, K 116 (lakštas su Vilniaus vaizdu su keturiomis stafožinėm figūrom iš atlaso t. 3, 1581, atspaudu dydis 36,5 × 49,5 cm, autentiška polichromija; kitas lakštas su dviem figūrom, atspausdintas 1585 m.); *Vilniaus Žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje. 2002–2004 m. istorinių šaltinių paieška*, p. 20, 100, 105; R. Janonienė, XVI–XIX a. Vilniaus Žemutinės pilies ikonografiniai šaltiniai, p. 11–15, il. 1; B. R. Vitkauskienė, XVI–XVIII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai istoriniuose šaltiniuose, p. 72–110; L. Glemža, *Vilniaus miesto ir pilies ryšiai XVI–XVIII a.*, pav. 1, p. 55–56, passim; B. R. Vitkauskienė, *Pamirštas Vilnius. B Vilniaus pilių tyrinėjimų istorijos*, p. 13, išn. 60–63; L. Rekevičius, *Vilniaus tapatumo sluoksniai Brauno ir Hogenbergo atlase*, p. 17–28; *Lietuva žemėlapiuose*, 2011, p. 109–111; S. Alexandrowicz, *Kartografija Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, p. 182–183.

2. Vilnius – Lietuvos sostinė

Gabrielius Bodenehris. Prieš 1707 m.

LNM, R-307

Popierius, vario raizyns, graviūros dydis 16,4 × 28,9 cm, vaizdo 16 × 24 cm. Graviūra užklijuota ant storesnio popieriaus su įspaustu rėmeliu.

Provenicija: Baltarusių mokslo draugijos muziejus; po 1941 m. Lietuvos TSR Mokslių Akademijos Istorijos ir etnografinės muziejus.

Įrašai: pavadinimas „Wilna oder Wilda die Haupt-Stadt in Litthauen“.

Aprašymas: „Wilna oder Wilda ist die Haupt Stadt in Litthauen eine grosse und Volckreiche Statt. hat 2 Castelle oder Schlösser eines auf der Ebene, das andere auff einen Berg. Die Häuser seyn unansehnlich nidrig und von Holz gebauet ausser einige so Edelleuthen [und] fremden Kauffleuthen gehören. Die Kirchen seyn steinem und zwar so wohl die ienige welche den Römisch Catholischen als denen Griechen oder Russen gehören, und saget Peter Duval von dieser Stadt: dass man zweiffel ob auch sonst woh ein Orth in der Welt seye, alwo Gott auf so vieler hand Arth und weise gedienet werde, und wurden, welches anderer Orthen nirgends geschehe, wochentlich alhier Drey Sabbatage als der Freytag von den Turcken, der Sambstag von den Iuden, und der Sonntag durch die Christen gefeyert. Mehrers alhier anzufügen leydet der enge Raum nicht.“

Eksplikacija: „Erklärung der Zieffer“. Sąrašas identiškas kaip plane nr. 1.

Signatūra: „G. Bodenehr Sc. et exc. A. V.“

Marginalijos: kitoje pusėje antspaudas „Беларускі Музей Б. Н. Т-ва ім. Ів. Луцкевіча Z-295“; senas numeris „1474“; antspaudas „MA Istorinis Etnografinis muziejus R-307“.

Planą išraižė Augsburgio raizytojas Gabrielius Bodenehris (1664–1758), pasinaudojęs Georgo Brauno miestovaizdžiu. Augsburgie jis išleido keletą miestų vaizdų knygų, vienoje iš kurių, pavadintoje *Theatrum Curioser Staats- und Kriegs- Begebenheiten in Polen durch Unterschiedliche, Geographische, Hydrographische, Topographische, Chronologische, Genealogische, Historische & Carten Abrisse und Tabellen Vorgestellet 1707–1716*, yra ir Vilniaus vaizdas. Jis buvo pakartotas vėliau išleistoje Bodenehris knygoje *Europens Pracht und Macht in 200 Kupfer-Stücken* (1737). Bodenehris išraižytame vaizde įdėta tokia pati eksplikacija, kaip ir Brauno plane, o kairiajame krašte pateiktas trumpas Vilniaus aprašymas iš geografo Pierre'o Duvalio (1618–1683) veikalas *La Géographie universelle* (Paris, 1676, p. 506).

Bodenehris raizyns buvo žinomas XIX a. pirmos pusės Vilniaus istorikams Mykolui Balinskiui, Teodorui Narbutui ir Juzefui Ignacui Kraševskiui, pasinaudojusiems Žemaičių kanauninko jėzuito Stanislovo Čerskio (1777–1833) publikacija *Widok dawnego Wilna z krótkiem objaśnieniem* (1822) su jo parengtais komentarais. Kraševskis įdėjo jį į savo Vilniaus miesto istoriją, nurodydamas, kad Bodenehris perpiešė šį vaizdą iš danų kartografo Andriaus Cellarijaus 1659 m. Amsterdame išleisto Lenkijos ir Lietuvos aprašymo. Vaizdą Kraševskis datavo 1550 m., o iliustraciją jo knygai litografavo Juozapas Ozemblauskas.

Variantai

Vilniaus miesto planas. Vario raizyns, graviūros dydis 16,5 × 29 cm, vaizdo 16 × 24 cm. *Žr. Lietuva žemėlapiuose*, 2011, p. 113. Iš G. Bodenehr, *Europens Pracht und Macht in 200 Kupfer-Stücken*, Augsburg, 1737. K. Varnelio rinkinys, LNM, GRD 102399/129. Stanislovo Čerskio sudaryta Bodenehris Vilniaus miestovaizdžio kartotė *Widok dawnego Wilna z krótkiem objaśnieniem*, 1822, vaizdo dydis 16 × 24 cm. VUB.

Bibliografija

A. Cellarius, *Regni Poloniae, Magnique Ducatus Lituaniae. Omniumque regionum juri Poloniae Subjactorum*, p. 272–273; J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 1, il. 10; J. Fijałek, *Opisy Wilna aż do połowy wieku XVII-go*, p. 320; P. Reklaitis, *Du Vilniaus vaizdai XVI–XIX amžių grafikoje*, p. 200, il. 8; R. Janonienė, *XVI–XIX a. Vilniaus Žemutinės pilies ikonografiniai šaltiniai*, p. 12; *Lietuva žemėlapiuose*, 2011, p. 113.

oder WILDA die Haupt-Stadt in LITTHAUN.

191

Erklärung
der Ziffern.

1. Das Hofschloß
2. Das Schloß
3. Der Königin Haus
4. Die Schloß Kirch
5. S. Barbara Kirch
6. Der Schatzmeister Haus
7. Der König Stall
8. Der Lucerner
9. Das Taufstei
10. Haus
11. Das Trabanten Haus
12. Die Wersape
13. Das Berner-äner Kloster
14. Die Conzelley
15. S. Iohannis Kirch
16. Das Wyeweten Haus
17. Das Bischoffs Haus
18. Der Griechen Kirch
19. Das Rathhaus
20. Der Moscawer Hoff
21. Das Schwarze Münch
22. Der Hospital Die Keur Kaste
23. Die Schloß Gasse
24. S. Iohans Gasse
25. Der Clarken
26. Glocken Thor
27. Der Thiergarten
28. Ueber wasker

G. Bodenehr sc. et esc. d. V.

3–4. Vilniaus fortifikacijų plano kopijos

Originalo autorius Frydrichas Getkantas. 1648 m. gegužės 17 d.

Kopija padaryta 1913 m. vasario 19 d.

LNM, AFP-1419

Popierius, fotografuoti, įrašai tušu, 51,3 × 41,2 cm; originalo dydis 42 × 33 cm

Provenicija: Iš Vilniaus miesto muziejaus. Po 1941 m. – Vilniaus dailės muziejus.

Originalo mastelis išreikštas Kulmo ryškštėmis (1 ryškštė – apie 4,32 m).

Įrašai: kairėje: „Копія составлена въ Меж. Бюро Виленской Городской Управы.

Заведывающей Виленскимъ Городскимъ Межевымъ Бюро (подпись) Валницкій.

19-2-913“; dešinėje: „Оригиналъ найденъ Виленскимъ городскимъ архивариусомъ

В. Студницкимъ въ Бреслау, где хранится въ городской библиотеке. Съ оригинала

снята, по заказу Виленскаго городского головы, фотографическая копія. Клише

хранится въ Виленскомъ городскомъ архиве. Размеръ подлиннаго плана 42 см

33 см (подписалъ) Городской архивариусъ В. Студницкій“; apačioje kairėje plano

sudarymo data: „Ao 1648 17 Maij“.

Marginalijos: kitoje plano pusėje Vilniaus dailės muziejaus antspaudas su nr. P-777;

seni užbraukti numeriai: raudonu pieštuku „Muz. Nr. 564“, „V 333/8202“.

Vilniaus miesto fortifikacijų ir priemiesčių planą artillerijos pulkininkas, kartografas ir karo inžinierius Frydrichas Getkantas (1602–1666) nubraižė 1648 metais. Prieš Antrąjį pasaulinį karą brėžinys saugotas Vroclavo miesto bibliotekoje (kat. nr. W 3410). Šį planą 1913 m. surado ir pirmasis paskelbė Vilniaus miesto archyvo vedėjas Vaclovas Gizbert-Studnickis. Jis parvežė į Vilnių tris jo fotokopijas, kurios atiteko skirtingoms institucijoms: magistrato Žemėtvarkos skyriui, Vrublevskių bibliotekai, o trečioji, galbūt pasilikusi pas radėją, 1940 m. buvo laikoma dingusia. Patikrinus pasirodė, kad ir Vrublevskių bibliotekoje buvusi fotografija greičiausiai nėra išlikusi. Pagal fotografiją buvo pagamintos klišės, nuo kurių poligrafiniu būdu padaryti atspaudai. Atspaudas, kurį aprašome, buvo laikomas Vilniaus magistrato Žemėtvarkos skyriuje. Marginalijos rodo, kad ši kopija buvo perduota į 1933 m. įkurtą Vilniaus miesto muziejų.

Planas nesignuotas, jo autorystę nustatė Studnickis, remdamasis Vilniuje buvusiu kitu to paties autoriaus planu, vaizduojančiu Lukiškių priemiestį (MAB RS, f. 229–932, žr. nr. 46).

Getkanto plano originalas žuvo 1945 m. per Vroclavo bombardavimą. Planą tyrinėjusis Wandas Rewieńskos nuomone, fotografinės kopijos neatspindi originalo kokybės, juolab atspaudai nuo klišių.

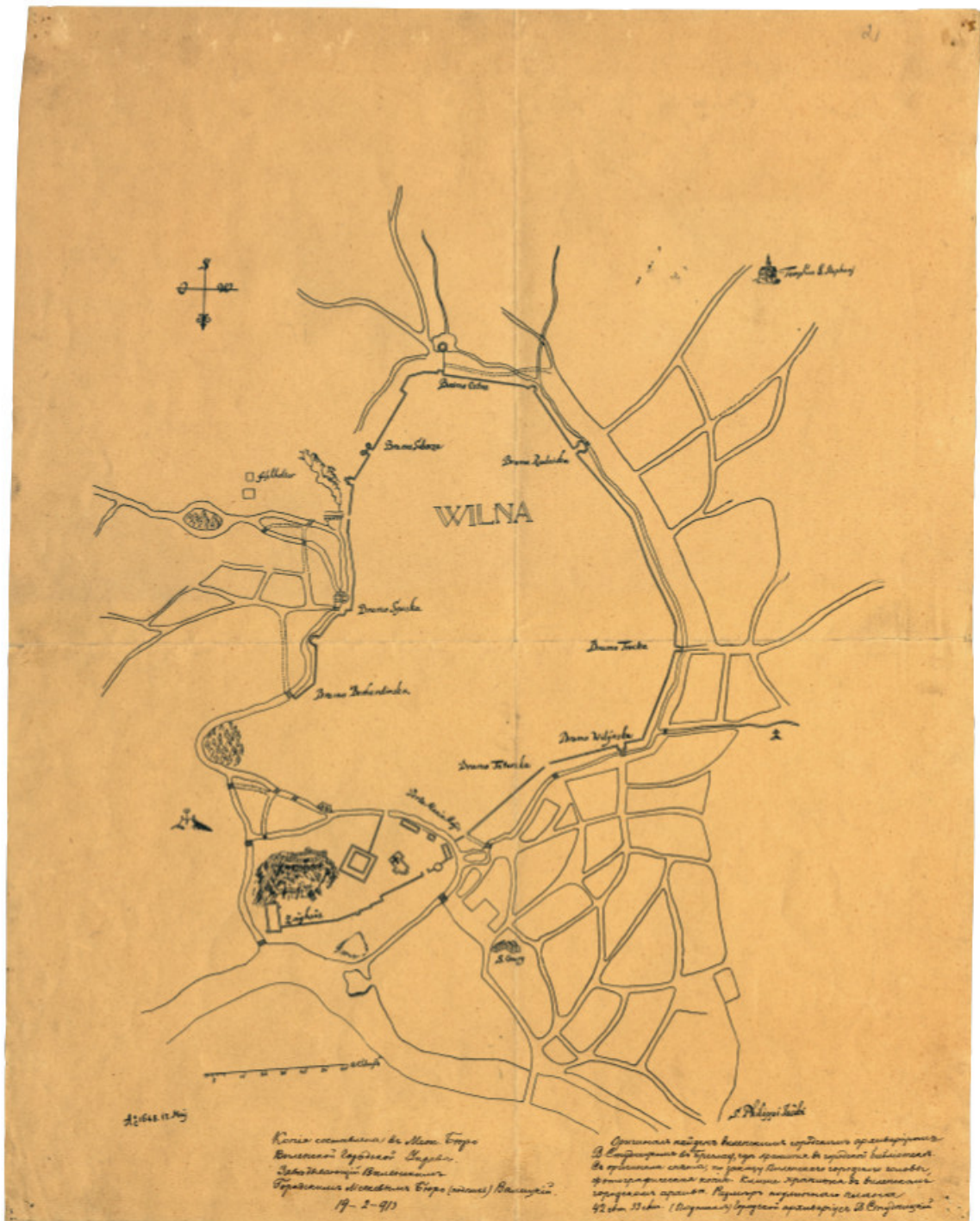
Istorikas Janas Fijałekas Getkanto planą aptarė 1923 m., Maria Łowmiańska, 1929 m. rašydama Vilniaus miesto istoriją, taip pat rėmėsi šiuo planu. Ji pažymėjo, kad tai ne projektas, o esamos būklės pavaizdavimas, ir remdamasi šaltiniais išnagrinėjo plane parodytus gynybinius vartus. Łowmiańskos knygoje įdėta XVII a. vidurio Vilniaus miesto rekonstrukcija su gynybinių mūrų linijomis, parodytomis pagal Getkanto planą. Lietuvos nacionaliniame muziejuje saugomos dar kelios plano kopijos: du identiški atspaudai (44,2 × 37 cm; R-106/1–2), viename prierašas pieštuku: „Oryg. w Bibl. miejsk. wroclawskiej wymiar 42 × 33 cm“, abu buvo saugomi Vilniaus mokslo bižulių draugijos muziejuje; plano šviesoraštis (LNM, AFP-1420), kurį Marianas Morelowski, 1940 m. ėmėsis rengti senojo Vilniaus rekonstrukcinį žemėlapi ir maketą Vilniaus miesto muziejui, gavo iš magistrato su įrašu: „Plan Wilna architektka Getkanta z 17 Maja 1648 roku, odbitka wydana z Magistratu profesorowi Morelowskiemu do jego prac nad modelem starego Wilna do Muzeum Miejskiego 16.IX.1940 r.“ Morelowskiui perduotame plane yra jo ranka darytų įrašų: kitoje plano pusėje mėlynu pieštuku užrašyta „M. Morelowski“, greta raudonu pieštuku pastabos Fürstenhoffo planui: „1) Kiedy Potoccy odziedziczylil Pałac Sluszków Nr. 108 ‚Wilenski Palais‘ = Potocki; 2) kiedy i który Sapieha 18 w. był GroSs Marchall = Nr. 110, to będą dary dla Fürstenhoffa, czy bliżej 1730 czy bliż 1740? 3) kiedy Chomińscy pałac na Nadbrzeżnej; 4) N. 92 Stolnick Sapieha kiedy?“ Ši kopija, matyt, liko Vilniaus miesto muziejuje.

LNM, AFP-1420

Getkanto Vilniaus fortifikacijų planas greičiausiai liko neužbaigtas. Inžinierius jį darė 1648 m. pavasarį, atvykęs į Vilnių kartu su karaliumi Vladislavu Vaza. Prasidėjus kazokų sukilimui Ukrainoje, valdovas balandžio mėnesio pabaigoje ar gegužės pradžioje išvyko iš Vilniaus į Varšuvą, ketindamas keliauti į Ukrainą, bet pakeliui Merkinėje staiga mirė. Netrukus išvyko trumpai Vilniuje pabuvęs Getkantas, tikriausiai kartu išivežė ir savo brėžinius. Planas buvo sudarytas kilus realiam Vilniaus užpuolimo pavojui, plečiantis Bohdano Chmelnyckio sukilimui Ukrainoje ir gresiant karui su Maskva.

Plane vaizduojama miestą juosianti gynybinė siena pradėdant nuo Bernardinų vartų ir toliau einant aplinkui miestą pagal laikrodžio rodyklę: Išganytojo (Spaso), Subačiaus, Aušros, Rūdninkų, Trakų, Vilniaus, Totorių ir Marijos Magdalenos (Šlapieji) vartai. Prie pilies parodyta tik šiaurės vakarinė siena. Getkantas turėjo tikslą parodyti miesto, o ne pilies įtvirtinimus, todėl į tankiai užstatytą teritoriją aplink Žemutinę pilį ir prie bėgimo vienuolyno nesigilino arba nesusipėjo to padaryti. Pilies teritorija nubraižyta schematiškai, detaliau parodytos tik Vilnios vagos, kanalai, tiltai ir du pagrindiniai malūnai – karališkasis prie pilies ir vyskupo prie Išganytojo vartų. Pavaizduotas nuo Aušros vartų vandens bokšto prasidedantis ir palei gynybinę sieną tekantis upelis, į kurį už Trakų vartų įtekėjo Vingrės (Kačergos) upelis, prie Marijos Magdalenos vartų įsiliejantis į Vilnios kanalą. Gatvių tinklas parodytas tik priemiesčiuose (Užupio, Vilijos, Šv. Stepono, Rūdninkų). Pavaizduoti strategiškai svarbūs priemiesčių objektai – tvenkiniai Paplaujoje (*Fischbolter*) ir bastijos papėdėje buvęs griovys su upeliu, įtekančiu į Vilnios kanalą aukščiau vyskupo malūno, aukšta kalva su bokšteliu (Trijų Kryžių arba Bekešo kalnas), Šv. Jurgio, Šv. Pilypo ir Jokūbo bei Šv. Stepono bažnyčios ir bokštėlis Vingrių šaltinių rajone. Žemutinės pilies teritorijoje išskirtas ginklų arsenalas (*Zeughaus*). Aukštutinės pilies kalno vaizdas teikia naujų duomenų apie įvažiavimo į pilį vartus: topografas parodė, kad, užlipus vakarinėje pusėje už Žemutinės pilies rūmų, aplink kalną galima buvo apeiti pylimu vedusiu keliuku, o iš šiaurės pusės nuo arsenalo rytinio kampo keliukas ėjo aukštyn, aplinkui didžiųjų kunigaikščių rūmus, ir įvažiavimas į pilį buvo pietinėje pusėje, greičiausiai per pietinį bokštą.

LNM, AFP-1419

Planas orientuotas ne į šiaurę, kaip dabar įprasta, o į pietus, kaip vaizduodavo renesanso kartografai. Matavimo vienetu Getkantas pasirinko Kulmo rykštę (greta skalės yra rykštės ženklelis – skritulys su taškeliu centre – ir įrašyta *Culmisch*), kurios ilgis – 4,3215 m, todėl perskaičiavus plano mastelis yra 1:6360. Ne kartą pabrėžtas labai didelis šio plano tikslumas, turint galvoje netobulus to meto instrumentus. Bet, kaip manė Rewieńska, brėžinys dėl nežinomų priežasčių liko nebaigtas. Tyrinėtoja nurodė, kad Getkanto plano autentiškumas nekelia abejonių.

Bibliografija

W. Studnicki, Nowe wiadomości o starym Wilnie, p. 704–706; J. Fijałek, Opisy Wilna aż do połowy wieku XVII-go, p. 323–325; M. Lówmińska, *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku*, p. 22–32; E. Malachowicz, Fortyfikacje Wilna. Część I, p. 221–230; E. Malachowicz, Fortyfikacje Wilna. Część II, p. 133–148; W. Rewieńska, Plan Wilna Fryderyka Getkanta. Analiza kartograficzna, p. 45–54; S. Alexandrowicz, Uwagi do artykułu Wandy Rewieńskiej „Plan Wilna Fryderyka Getkanta”, p. 37–44; A. Samas, *Zemdlapiai ir jų kūrėjai*, p. 163–166; S. Alexandrowicz, *Kartografija Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, p. 197–198; А. Ф. Зенкович, План г. Вильны 1648 года, p. 190–194.